

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

В.Э. Зіманскі

**ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА
ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ**

Курс лекцый

У 2 ЧАСТКАХ

Частка 2

Марфеміка і словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2014*

УДК 811.161(075.8)

ББК 81.411я73

З-62

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 6 ад 25.06.2014 г.

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук **В.Э. Зіманскі**

Р э ц е н з е н т :

дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *А.Ю. Муратава*

Зіманскі, В.Э.

З-62 Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў : курс лекцый : у 2 ч. / В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2 : Марфеміка і словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. – 60 с.

У выданні змешчаны тэарэтычны матэрыял па асноўных тэмах курса “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”, які вывучаецца студэнтамі-беларусаведамі вышэйшай навучальнай установы. Другая частка дапаможніка змяшчае лекцыйны матэрыял па раздзелах “Марфеміка і словаўтварэнне”, “Марфалогія”, “Сінтаксіс” і ўключае тэарэтычныя пытанні, тэрміналагічны паняццыйны мінімум, спіс рэкамендаванай літаратуры, тэарэтычны матэрыял для засваення і пытанні для самаправеркі і самааналізу, а таксама спіс дадатковых крыніц па вывучаных раздзелах. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей, а таксама вучнямі сярэдніх школ, навучэнцамі гімназій і ліцэяў. Адрасаваны ўсім, хто дбае пра павышэнне ўласнага культурнага ўзроўню.

УДК 811.161(075.8)

ББК 81.411я73

© Зіманскі В.Э., 2014

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	4
ТЭМА 1 (5). Марфалагічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	5
1. Марфеміка і словаўтварэнне	5
2. Марфалогія	10
2.1. Іменныя часціны мовы	10
2.2. Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы	22
ТЭМА 2 (6). Сінтаксіс усходнеславянскіх моў	36
1. Словазлучэнне	37
2. Сказ	43
2.1. Просты сказ	44
2.2. Складаны сказ	54
ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА	59

ПРАДМОВА

Курс «Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў» прызначаны для студэнтаў айчынных ВНУ – будучых настаўнікаў-філолагаў. Яго задачай з'яўляецца супастаўляльнае вывучэнне блізкароднасных рускай, украінскай і беларускай моў з тым, каб даць студэнтам канкрэтныя веды пра падабенства і адрозненне ў фанетычным, лексічным і граматычным ладзе супастаўленых моў. Параўнальнае вывучэнне ўсходнеславянскіх моў спрыяе больш глыбокаму асэнсаванню лінгвістычных з'яў, а ва ўмовах білінгвізму з'яўляецца асновай метадыкі выкладання беларускай мовы ў нацыянальнай школе.

Як правіла, лекцыйны курс параўнальнай граматыкі ўключае ў сябе, акрамя параўнальнай марфалогіі і сінтаксісу, параўнальную лексікалогію, фразеалогію, фанетыку, арфаэпію, графіку, арфаграфію і разглядае агульнае і адрознае на сучасным этапе развіцця моў. Але, улічваючы блізкароднаснасць рускай, украінскай і беларускай моў, у працэсе выкладання немалаважныя таксама экскурсы ў гісторыю дадзеных моў, што дазволіць растлумачыць прычыны падабенстваў і разыходжанняў.

Прапанаваны ў другой частцы тэарэтычны матэрыял уключае звесткі па марфеміцы, словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе рускай, украінскай і беларускай моў, падабраныя ў тым ліку з актуальных дапаможнікаў (Сопоставительный анализ восточнославянских языков: учебн. пособие. / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М.Мезенко. – Мн., 2005; Абабурка М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. – Мн., 1992; Бордович А.М., Гируцкий А.А., Чернышова Л.В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. – Мн., 1999), пададзеныя ў супастаўляльным аспекце, а таксама спіс асноўнай і дадатковай літаратуры, тэрміналагічны мінімум і пералік пытанняў для самаправеркі і самакантролю. Паколькі дапаможнік разлічаны ў першую чаргу на беларусаведаў, то, як і ў першай частцы дапаможніка, асноўная ўвага надаецца адметным моўным фактам украінскай і рускай моў, якія суадносяцца з адпаведнымі моўнымі з'явамі беларускай мовы; і, як і ў першай частцы, па прычыне абмажаванага аб'ёму дапаможніка ў асобных выпадках падаюцца толькі ўкраінскія моўныя факты як найменш актуалізаваныя ў сістэме моўнай адукацыі Рэспублікі Беларусь – пераважна ў тых выпадках, калі беларускамоўны і рускамоўны фактычны і ілюстрацыйны матэрыял не павінен, на думку аўтара, выклікаць цяжкасці і можа быць падабраны для супастаўлення самастойна.

Тэарэтычны матэрыял другой часткі дапаможніка згрупаваны ў дзве тэмы, якія з'яўляюцца працягам тэм першай часткі курса. Колькасць лекцыйных заняткаў па кожнай тэме выкладчык мае магчымасць выбраць асабіста, зыходзячы з вучэбнага плана, вучэбных праграм, дыдактычных мэт, агульнай колькасці адведзеных на вывучэнне курса аўдыторных гадзін, гадзін самастойнай працы і г.д.

ТЭМА 1 (5). МАРФАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Марфеміка і словаўтварэнне.
2. Марфалогія.
 - 2.1. Іменныя часціны мовы.
 - 2.2. Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы.

Паняційны апарат: марфеміка, словаўтварэнне, марфалогія, значымыя часткі слова, афіксы, спосабы ўтварэння, словаўтваральная мадэль, часціны мовы, скланенне, спражэнне, граматычная катэгорыя, граматычная форма, лексіка-граматычны разрад.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабарука. – Мінск, 1992.
2. Анічэнка, У.В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1973.
3. Бабич, И.С. Отглагольные наречия в русском языке (в сопоставлении с белорусским и украинским языками) / И.С. Бабич // Весці БДПУ. – 2002. – № 1. – С.62–67.
4. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
5. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
6. Бошкович, Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Р.Бошкович. – Москва, 1984.
7. Булыко, А.Н. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Морфология / А.Н. Булыко. – Минск, 1990.
8. Гурскі, М. І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.
9. Зверев, А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках / А.Д. Зверев. – Москва, 1981.
10. Киселев, И.А. Частицы в современных восточнославянских языках / И.А. Киселев. – Минск, 1976.
11. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.

1. МАРФЕМІКА І СЛОВАЎТВАРЭННЕ

Марфеміка (рус. морфемика, укр. морфемика) – раздзел мовазнаўства, які вывучае тыпы і структуру марфем. Аб'ектам даследавання марфемікі з'яўляюцца марфемы, іх фармальныя варыянты (аламорфы) і спалучэнне. Украінская, руская і беларуская мовы развіліся ў працэсе гістарычнага развіцця ў самастойныя з адной крыніцы і характарызуюцца наяўнасцю значнага агульнага моўнага фонду побач з аднолькавымі рысамі ў вобласці фанетычнай сістэмы, арфаграфіі, граматычнага строю, адным і тым жа наборам марфем (прыстаўка, корань, суфікс, канчатак, інтэрфікс, постфікс, а таксама афіксоіды (суфіксоіды і прэфіксоіды)) і словаўтваральных афіксаў, што супадаюць па ролі ў слове.

Супастаўляльнае апісанне марфемнага будавання прымяняльнае ў першую чаргу да агульных для ўкраінскай, рускай і беларускай моў слоў. Гэтыя словы:

- а) індаеўрапейскага паходжання: рус. *бел-ый*, бел. *бел-ы*, укр. *біл-ы*;

б) атрыманыя з агульнаславянскай мовы: рус. *выс-ок-ий*, бел. *выс-ок-і*, укр. *вис-ок-ий*;

в) запазычаныя з неславянскіх моў непасрэдна або праз мову-пасрэднік: рус. *истор-и-я* [*истор-ий-а*], *литерат-ур-а*, *лід-ер-Ø*; бел. *гістор-ы-я* [*гістор-ый-а*] *літарат-ур-а* *лід-ар-Ø*; укр. *історія* [*істор-ій-а*], *літарет-ур-а*, *лід-ер-Ø*.

Як правіла, супастаўляюцца тоесныя, падобныя па семантыцы, лексіка-граматычнай прыналежнасці словы, якія валодаюць марфемнай суаднесенасцю. Не могуць лічыцца роднаснымі суаднесеныя словы, аднолькавыя па паходжанні, але атрымаўшыя ў кожнай з супастаўленых моў рознае сэнсавае нападунненне: рус. *неделя* (*пералік сямі дзён ад панядзелка да нядзелі*; бел. *тыдзень*) *веселье* (*бесклапотна-радасны настрой, які падразумявае забаву, смех*; бел. *вяселосць*) і бел., укр. *нядзеля*, *неділя* (рус. *воскресенье*); *вяселле*, *весілля* (рус. *свадьба*).

Спецыфіка марфемнага складу сучасных усходнеславянскіх моў мае некалькі асаблівасцей. Па-першае, аднакаранёвыя ўтварэнні могуць мець розны склад службовых марфем: бел. *худ-арляв-ы* – рус. *худ-оцав-ый* – укр. *худ-орляв-ий*; рус. *цел-ебн-ый* – у. *ціл-уц-ий*; рус. *за-гад-к-а*, бел. *оват-ый* – бел. *за-гад-к-а*, бел. *ават-ы*. Пры гэтым можа не супадаць марфемная структура слоў: бел. *шмат-лік-і* – рус. *мног-о-числ-енн-ый* – укр. *числ-енн-ий*; бел. *прац-а-люб-ів-ы* – рус. *труд-о-люби-в-ый* – укр. *праць-овит-ий*; бел. *з-дзіўл-енн-е* – рус. *у-дивл-ени-э* – укр. *по-див*; бел. *па-дзе-ць* – рус. *де-ва-ть* – укр. *по-ді-ти*; р. *кры-ш-а* – у. *по-крівл-я*; р. *двор* – у. *по-двір-я*; р. *век-о* – у. *по-вік-а*; рус. *о-тверд-е-ть*, *цвет-ок-Ø*, *в-верх-у* – бел. *а-цвярдз-е-ць*, *квет-к-а*, *у-верс-е*; рус. *сказ-а-ть* – бел. *с-каз-а-ць* – укр. *с-каз-а-ти*; рус. *пальто* – бел. *паліто* – укр. *пальт-о*; рус. *жен-і-ць* – бел. *а-жан-і-ць*; рус. *ёж-ик-Ø* – бел. *вожык-Ø* – укр. *їж-ак-Ø*; прыклады з міжмоўнымі марфемамі-сінонімамі: рус. *по-руч-і-ть* – бел. *да-руч-ы-ць* – укр. *до-руч-и-ти*; рус. – *слов-арь* [*слов-ар'-Ø*], *зерн-ышк-о*, *огон-ек-Ø*, *зубр-енок-Ø*, *юн-ош-а*, *нерв-н-ый*, *пил-и-ть*, *одн-ажды* – бел. *слоў-нік-Ø*, *зерн-етк-а*, *зярн-ятк-а*, *агень-чык-Ø*, *зубр-ан-я*, *юн-ак-Ø*, *нерв-ов-ы*, *піл-ав-а-ць*, *адн-ойчы* – укр. *слов-ник-Ø*, *зерн-ятк-о*, *вогн-ик-Ø*, *зубр-ен-я*, *юн-ак-Ø*, *нерв-ов-ий*, *пил-я-ти*; рус. *аппарат-чиц-а* – укр. *апарат-ниц-я*; рус. *боле-льщиц-а* – укр. *уболива-льниц-я*; рус. *актр-ис-а* – укр. *актор-к-а* – бел. *актр-ыс-а*; рус. *аптека-р-ш-а* – укр. *аптека-р-к-а* – бел. *аптэкар-к-а*, *аптэкар-ш-а*; рус. *авантюрист-к-а* – укр. *авантюрист-к-а*, *авантюри-ниц-я*; рус. *агрегат-чик-Ø* – у. *агрегат-ник-Ø*; рус. *аварий-щик-Ø* – укр. *аварій-ник-Ø*; рус. *строи-тель-Ø* – укр. *буд-івель-ник-Ø* – бел. *буд-аў-нік-Ø*; рус. *англи-чанин-Ø* – укр. *англі-єць-Ø* – бел. *англ-іч-анін-Ø* і інш. Па-другое, пры аднолькавым структурным складзе назіраецца адрозненне ў каранёвых марфемах: бел. *пняк-уч-ы* – рус. *жг-уч-ий* – укр. *пек-уч-ий*; бел. *прац-а-з-доль-н-ы* – рус. *работ-о-способный* – укр. *прац-е-здатный* і пад. Факты падабенства і адрознення назіраюцца таксама ва ўжыванні афіксоідаў: рус. *сно-творный* – укр. *сно-дійный*; бел. *яйка-падобны* – рус. *яйце-видный* – укр. *яйце-подібный*; бел. *спірале-падобны* – рус. *спирале-образный* – укр. *спірале-подібный* і інш. Па-трэцяе, адрозненні назіраюцца і ў аб'ёме семантычнай нагрукі марфем. Напрыклад, суфікс *-чик-* у рускай мове можа выкарыстоўвацца пры ўтварэнні і адушаўлёных, і неадушаўлёных назоўнікаў: *Фермер приобрёл тракторный погрузчик* – разм. *Новый погрузчик познакомился с коллективом*; *Газовый счётчик работает без сбоев* – разм. *Этот счётчик по праву заслужил премию*. Ва ўкраінскай мове падобная полісемія адсутнічае дзякуючы выкарыстанню розных словаўтваральных сродўняў пры найменні адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў: неадушаўлёнае *лічильник*, *навантажувач* – адушаўлёнае *обліковець*, *вантажник*.

Факты марфемнага падабенства і адрознення знаходзяць сваё тлумачэнне ў гістарычнай дэрываталогіі. У мовах беларускай, украінскай і рускай народнасцей (XIV–XVII стст.) існавалі прыныповыя словаўтваральныя адрозненні тыпу ст.-бел. *заступникъ* і ст.-рус. *заступитель*, ст.-бел. *селидба* і ст.-рус. *селитва*, ст.-бел. *позбавити* і ст.-рус. *избавити* і г.д. У перыяд фарміравання і развіцця ўсходнеславянскіх нацыянальных моў колькасць такіх адрозненняў значна ўзрасла. Напрыклад, бел. *пакупнік*, *пісьмовы*, *палускваць* – рус. *покупатель*, *письменный*,

полускивать - укр. *покупець, писемний, полускувати* і інш. Трэба адзначыць, што аналагічныя адрозненні паміж сучаснымі беларускай і рускай мовамі сустракаюцца часцей, чым паміж беларускай і ўкраінскай:

<i>бел.</i>	<i>рус.</i>	<i>укр.</i>
<i>беганіна</i>	<i>беготня</i>	<i>бігання</i>
<i>жыхар</i>	<i>житель</i>	<i>житель, житець</i>
<i>носьбіт</i>	<i>носитель</i>	<i>носіі</i>
<i>пісьменнік</i>	<i>писатель</i>	<i>письменник</i>
<i>выразны</i>	<i>выразительный</i>	<i>выразий, виразистий</i>
<i>задумлівы</i>	<i>задумчивый</i>	<i>задумливий</i>
<i>маўклівы</i>	<i>молчаливый</i>	<i>мовкливий</i>
<i>злавацца</i>	<i>злиться</i>	<i>злбствувати, злбувати</i>
<i>ленавацца</i>	<i>лениться</i>	<i>ленитися</i>
<i>сустракаць (-ца)</i>	<i>встречать (-ся)</i>	<i>зустрічати, стрічати (-ся)</i>
<i>паглыбіць</i>	<i>углубить</i>	<i>поглибиати</i>

Словаўтварэнне (дэрываталогія) (рус. словообразование, укр. словотвір) – раздзел мовазнаўства, які вывучае працэс утварэння вытворных слоў, яго механізм. Прадметам вывучэння словаўтварэння з’яўляецца разгляд спосабаў утварэння слоў, класіфікацыя вытворных слоў з улікам іх словаўтваральнай структуры, словаўтваральныя значэнні, вызначэнне прадуктыўнасці спосабаў словаўтварэння, а таксама вывучэнне ўсіх словаўтваральных сродкаў мовы.

Спосабы словаўтварэння аднолькавыя ва ўсіх трох роднасных мовах: бел. *працаўнік, касец, ткачыха і ткаля, вучэнне* – рус. *работник, косарь і косец, ткачиха, учение* – укр. *робітнік, ткачиха і ткаля, вчення* (суфіксальны); бел. *зелень, наказ, стук, ход, гнеў* – рус. *зелень, наказ, стук, ход, гнев* – укр. *зелень, наказ, стук, хід, гнів* (нульсуфіксальны); бел. *бязвусы, недатыка* – рус. *безусый, недотрога* – укр. *безусий, недоторка* (прэфіксальна-нульсуфіксальны); бел. *услед, вывозіць* – рус. *вслед, вывозить* – укр. *вслід, вивозити* (прэфіксальны); бел. *мыцца, сніцца, чытацца* – рус. *мыться, снится, читаться* – укр. *митися, снится, читатися* (постфіксальны); бел. *падшквалёнак, раздзіраць, падсобны* – рус. *подстаканник, раздирать, подсобный* – укр. *підстаканник, раздирати, підсобний* (суфіксальна-прэфіксальны); бел. *братацца, каласіцца* – рус. *брататься, колоситься* – укр. *брататися, колоситися* (суфіксальна-постфіксальны); бел. *нахадзіцца, разбегчыся* – рус. *находиться, разбежаться* – укр. *находитися, розбігтися* (прэфіксальна-постфіксальны); бел. *байкапісец, сыраварня* – рус. *баснописец, сыроварня* – укр. *(байкар) і байкописець* (складана-суфіксальны); бел. *кніганоша, хлебароб* – рус. *книгоноша, хлебороб* – укр. *книгоноша, хлібороб* (складана-нульсуфіксальны); бел. *БелАЗ, ТАСС, медсястра* – рус. *БелАЗ, ТАСС, медсестра* – укр. *БілАЗ, ТАСС, мідсестра* (абрэвіацыя); бел. *булачная, пасяўная, рашаючы* – рус. *булочная, посевная, решающий* – укр. *булочна, посівна, рішаючий* (марфолога-сітаксічны: субстантывацыя і ад’ектывацыя); бел. *дзвесце, перакаці-поле, ніжэй-падпісаны* – рус. *двести, перекаати-поле, нижеподписавшийся* – укр. *двісті, перекаати-поле, нижчепідписаний* (лексіка-сітаксічны: зрашчэнне); бел., рус., укр. *завод ‘прадпрыемства’ і завод ‘пуск’, машына ‘механізм’ і машына ‘аўтамабіль’, лайка ‘парода сабак’ і лайка ‘гатунак скуры’* (лексіка-семантычны). Аднак сярод слоў, утвораных названымі спосабамі, ва ўсіх трох мовах назіраюцца і пэўныя сустрэчы разнастайныя неадпаведнасці: бел. *абагаўляць, абагатвараць* – рус. *обожествляют, обоготворяют* – укр. *божествити*; бел. *бахчаводчы* – рус. *бахчеводческий* – укр. *баиштанницький*; бел. *невядомы* – рус. *неизвестный* – укр. *безвісний*; бел. *бязветранасць* – рус. *безветрие* – укр. *безвітря*; бел. *насустрэч* – рус. *навстречу* – укр. *навстріч*; бел. *бездань, бяздонне* – рус. *бездна* – укр. *безодня*; бел. *бядак* – рус. *бедняга* – укр. *бідолаха*; бел. *радасны, уцешны* – рус. *радостный, отрадный* – укр. *радісний, відраний*;

бел. *пагоня* – рус. *погоня* – укр. *гонитва*; бел. *бульбаводства* – рус. *картофелеводство* – укр. *кортюлярство*; бел. *кукурузаход* – рус. *кукурузаход* – укр. *кукурудзвiвник* і iнш.

Словаўтваральныя мадэлі ў розных мовах пры ўтварэнні слоў аднолькавай семантыкі могуць не супадаць: рус. *чрезмерный* – *чрезмерн-о* – укр. *мір* – *понад-мір-у* – бел. *празмерны* – *праз-мер-н-а*; рус. *труд любит* – *труд-о-люби-в-ый* – укр. *прац-я* – *прац-овит-ий* – бел. *праца* – *прац-авіт-ы*; рус. *рядом* – укр. *рука* – *по-руч-Ø* – бел. *побач*, *рука* – *по-руч-Ø* і iнш. Словаўтваральныя структуры ў сучасных усходнеславянскіх мовах маюць таксама шмат неадпаведнасцей у аднакаранёвых словах. Напрыклад: бел. [*па-(сляд-оў)-н*]-*асць* – рус. {[*по-(след-ова)-тель*]-*н*}-*ость* – укр. [*по-(слід-ов)-н*]-*ість*; бел. *па-(стар-а-даўн)-яму* – рус. *по-[(стар-ин)-н]-ому* – укр. {*по-[(стар)-овин]-н*}-*ому* і г.д.

Спецыфіка ў сучасным украінскім, беларускім і рускім словаўтварэнні найбольш прыкметная на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі. Пры ўтварэнні ўсіх знамянальных часцін мовы, акрамя займеннікаў, выкарыстоўваецца суфіксальны спосаб: назоўнікаў – *пасіч-ник*, *шахт-ар*, *молод-ець*; прыметнікаў – *гірк-уват-ий*, *виріш-альн-ий*, *пари-зък-ий*; лічэбнікаў – *сем-ер-о*; дзеясловаў – *заморож-ува-ти*, *кліп-ну-ти*; прыслоўяў – *добр-е*, *пішк-и*, *три-чі*. Сам суфіксальны спосаб прадуктыўны пры ўтварэнні назоўнікаў, што абумоўлена найбольшай колькасцю іменных суфіксаў, сярод якіх адрозніваюць суфіксы: 1) для ўтварэння назваў асоб па розных прыкметах: -ар (-яр) (*косар*, *друкар*, *маляр*); -ець (-івець, -овець, -анець, -инець) (*фахівець*, *динамівець*, *республіканець*, *кубінець*); -ник (*керівник*, *будівник*); -тель (*вихователь*, *учитель*); -ій (*водій*, *палій*, *крутій*); -ун (*бігун*, *балакун*); -к- (*незнайко*, *забудько*); -ер (*котро-лер*, *тренер*); -ак (*співак*, *вояк*); -ист (-іст) (*таксист*, *пропагандист*, *шахіст*, *машніст*); -чук (*бондарчук*, *шевчук*); 2) з абагульненым і абстрактным значэннем: -нн- (*читання*, *малювання*); -інн- (*сидіння*, *ходіння*); -к- (*загадка*, *пам'ятка*); -от- (*робота*, *скорбота*); -б- (*журба*, *ганьба*); -т- (*битва*, *гонитва*); -ість (*смілівість*, *гордість*, *мужність*); -изн- (*блізна*, *новизна*); -от- (*чеснота*, *доброта*); -ощ- (*хитроці*, *любоці*); 3) для ўтварэння зборных назваў: -ств- (-цтв-) (*студенство*, *козацтво*, *садівніцтво*); -в- (*мишева*, *мушва*); -няк (*вишняк*, *березняк*); -инн- (*квасолиння*, *гарбузиння*); -ин- (*озимина*, *садовина*); 4) непаўнаты якасці і суб'ектыўнай ацэнкі: -ик- (*котик*, *столик*, *братик*); -ок- (*дубок*, *жучок*, *синок*); -оньк-, -еньк- (*голівонька*, *рученька*); -ачк- (*здоров'ячко*); 5) для выражэння негатыўнай суб'ектыўнай ацэнкі: -ищ- (*носище*, *домище*, *стовпище*); -ук- (-юк-) (*багнюка*, *пильюка*); -ань- (*здоровань*, *головань*); -аг- (-яг-) (*бродяга*). Суфіксальны спосаб прадуктыўны і пры ўтварэнні прыметнікаў; вылучаюць суфіксы: 1) якасных прыметнікаў: -н- (*сонний*, *розумний*, *міцний*, *авторитетний*); -ив- (*лінівий*, *правдивий*); -ат- (*зубатий*, *головатий*, *губатий*); -ав- (-яв-) (*кучерявий*, *дзіравий*); -ист- (-іст-) (*гонористий*, *плечистий*, *вибоістий*); -уват- (-юват-) (*сучкуватий*, *гіркуватий*); -к- (*ламкий*, *липкий*); -альн- (-яльн-) (*геніальний*, *вирішальний*); 2) адносных прыметнікаў: -н- (*житний*, *рибний*, *народний*); -ан- (-ян-) (*гречаний*, *пионяний*, *солом'яний*); -ов-, -ев- (-єв-) (*березовий*, *вишневій*, *життєвій*); -ськ- (-зък-, -цьк-) (*учнівський*, *запорізький*, *кременчуцький*); -ичн- (-ічн-) (*педагогічний*, *історичний*); -арн- (-ярн-) (*гуманітарний*, *молекулярний*); -ч- (*споживчий*, *творчий*); -шн-, -жн- (*завтрашній*, *справжній*); 3) прыналежных прыметнікаў: -ів- (-ів-) (*братів*, *ковалів*, *Сергіїв*); -ин- (-ін-) (*сестрин*, *Надїн*, *материн*).

Ад асноў якасных прыметнікаў суфіксальным спосабам утвараюцца прыслоўі пры дапамозе суфіксаў: -о, -е: *блізкий* - *блізко*, *жадібний* - *жадібно*; *ворожий* - *вороже*, *хороший* - *хороше*. Ад асноў выклічнікаў, займеннікаў і гукапепраймальних слоў утвараюцца дзеясловы пры дапамозе суфіксаў: -ка-, -а: *тикати*, *ойкати*, *кишкати*, *кукурукати*.

Прыставачны (прэфіксальны) спосаб прадуктыўны пры ўтварэнні дзеясловаў, радзей назоўнікаў, прыметнікаў, прыслоўяў. Пры ўтварэнні дзеясловаў выбар утваральнага прэфікса абумоўлена лексічным значэннем слова. У прэфіксальным дзеяслоўным словаўтварэнні ўдзельнічаюць прэфіксы: в- (у-, уві-) (*встояти, увійти, удавати*); ви- (*винести, выкрутити*); від-, од- (*відламати, відзвучати, одрубати*); до- (ді-) (*долетіти, дійти*); за- (*засумувати, записати, засіяти*); з- (зі-, із-, зо-, с-) (*змести, зіскочити, сфотографувати, схилити*); на- (*наловити, накреслити*); над- (*надбудувати, надколоти*); о- (об-, обі-) (*описати, обкопати, обікрати*); пере- (*перекреслити, перепитати*); під- (піді-) (*підфарбовувати, підкинути, підійти*); перед- (*передбачати, передчути*); по- (*покликати, посяти*); при- (*притрусити, приклеїти, прибігти*); роз- (розі-) (*розказати, розрубати, розібратися*), а таксама запазычаныя: де- (дез-) (*демобілізувати, дезінфікувати, дезоріентувати*); дис- (*дискваліфікувати, дисасоціювати*); ре- (*реарганізувати, ретранслювати*). Гэтыя словаўтваральныя сродкі ва ўсходнеславянскіх мовах агульныя. Прэфіксы іншамоўнага паходжання з'яўляюцца прадуктыўнымі і ў сучасным іменным словаўтварэнні: анти- (*антывірус, антициклон, антитеза*); архі- (*архідиякон, архієпіскап*); де- (дез-) (*денаціоналізацыя*); віце- (*віце-президент, віце-консул*); дис- (*дисгармонія, диспропорцыя*); экс- (*экс-журналіст, экс-чемпіон*); экстра- (*экстраклас, экстрамо-да*); суб- (*субінспектор, субконтинент*); прото- (*протопрэсвітер, протодиякон*); ре- (*ревакцынацыя, репреватывацыя*); супер- (*суперкультура, супертип*); ультра- (*ультраскло, ультрафільтр, ультрамода*). Арсенал запазычаных прэфіксаў пастаянна папаўняецца прэфіксоідамі: пів- (*півдзень*); авіа- (*авіабаза, авіямадар*); аван- (*авансцена*); авто- (*автамадар, амамашына*); агро- (*агрозакід, агротэхнік*); аэро- (*аэросаны*); бі- (*біквадрат*); мега- (*мегаполіс*); біа- (*біохімія, біомаса*); іа- (*іагласа*); мікра- (*мікраамадар, мікракалькылятор*); нео- (*неокласіцы*); полі- (*полівітаміны, поліграфія*); псевдо- (*псевдонаука*).

Аднолькава прадуктыўныя ва ўсіх усходнеславянскіх мовах прэфіксальна-суфіксальны спосаб словаўтварэння: без-+меж+n-ий, при-+руч+и-ти (прыклады мадэляў ва ўкраінскай мове: ви-...-ок (*вирок, вибалок, видолинок*), о-...-ок (*огризок, ошийок, одвірок*); пере-...-ок (*перешийок, перелісок, перетинок*); су-...-ок (*суглинок*); спів-...-ник (*співрозмовнік, співробітнік*); су-...-й-а (*суцвіттыя*)); складанне: білій камінь -- білокам'яний, Західна Украйна -- західноукраїнський, південна Європа -- південноєвропейський, прылады будувати -- прыладобудівний, сірый і зелений -- сірозелений, а таксама субстантывацыя: безробітний, вайсковы, лісничы, знаёмый, хворы; Котляревський, Карскі, Гусоўскі, Чуковский, Чайковский; вороний, гнідый, буланый; чайна, булочна, учительська; сучасна, асобіста, майбутня; абрэвіацыя: ААН, НАН, АПК, медкамісія, медперсонал, педвучылішча.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Пэралічыце афіксы, якія вылучаюцца ў рускай, беларускай, украінскай мове. Чым адрозніваецца марфемны склад слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах? Параўнайце назвы марфем і іх функцыі, прывядзіце прыклады сінанімічных марфем з розных моў.
2. Назавіце асноўныя спосабы словаўтварэння і формаўтварэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Якія дэрывацыйныя мадэлі агульныя, якія – адрозныя? Прыведзіце прыклады.

2. МАРФАЛОГІЯ

2.1. Іменныя часціны мовы

Назоўнік (рус. имя существительное, укр. іменник) – часціна мовы са значэннем прадметнасці, выражанай марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Па семантычных прыкметах і марфалагічнай характарыстыкай назоўнікі падзяляюцца на наступныя лексіка-граматычныя разрады:

* **Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі** (рус. конкретные и абстрактные существительные, укр. конкретні й абстрактні іменники); *хлопець повітря, місяць, "Дніпро" (часопис) – щирість, горіння, тиша, страх, вітання, модальність,*

* **Назоўнікі адушаўлёныя і неадушаўлёныя** (рус. существительные одушевленные и неодушевленные, укр. іменники - назви істот і неістот); *секретар, ворона, щука, Господь, Венера Колобок мрець, небіжчик, покійник лялька – нога, мальва, пальто дзьоб, локишина, борщ, бактерія, мікроб.* Адушаўлёным назоўнікам усіх родаў уласціва супадзенне формаў вінавальнага і роднага склону: *бачу синів – немає синів, побачив сиріт, подруг – немає сиріт, подруг, а неадушаўлёным – формаў вінавальнага і назоўнага: розпалити вогонь – видніється вогонь, бачу лампи – світяться лампи, згадую море – згадується море.* Аднак ва ўкраінскай мове некаторыя адушаўлёныя і неадушаўлёныя ў вінавальным склоне маюць паралельныя формы – роднага і вінавальнага склону (*пасти корів (корови), гусей (гуси), телят (телята); одягти плащ (плаща), взяв ніж (ножа).*)

* **Уласныя і агульныя назоўнікі** (рус. собственные и нарицательные существительные, укр. власні і загальні іменники);

* **Зборныя назоўнікі** (рус. собирательные существительные, укр. збірні іменники);

* **Матэрыяльна-рэчыўныя назоўнікі** (рус. материально-вещественные существительные, укр. матэрыяльна-речовинні іменники).

Граматычныя катэгорыі назоўніка

Катэгорыя роду. Род: **мужчынскі, жаночы, ніякі** (рус. род: мужской, женский, средний; укр. рід: чоловічий, жіночий, середній) – нязменная граматычная катэгорыя назоўніка, якая з'яўляецца адной з яго вызначальных марфалагічных прыкмет. Усе назоўнікі, акрамя множналікавых, адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага (*степ, мир, батько, хлопець, Петро*); жаночага (*земля, веселка, ніжність, ніч, Галина, мати*); ніякага (*поле, зернятко, озеро, теля, відмінювання*). У сучасных усходнеславянскіх мовах падзел назоўнікаў паводле родавай прыналежнасці мае падабенства і адрозненні. Ва ўсіх трох мовах назоўнікі - назвы асоб па прафесіі адносяцца да мужчынскага роду, ім не ўласціва адрозненне мужчынскага і жаночага роду пры дапамозе знешніх паказчыкаў: *геолог, педагог, фотограф, біолог, технік, агроном.* Семантычная дыферэнцыяцыя паводле полу такіх назоўнікаў вызначаецца сінтаксічна: *біолог працювала, гід повернулася.* Дыферэнцыяцыі паводле полу ні марфалагічна, ні сінтаксічна не маюць назвы некаторых жывёл, птушак, рыб; яны маюць форму або мужчынскага, альбо жаночага роду: *білка, карась, короп, крїт, крокодил, ластівка, ляц, миша, муха, окунь, оса, рись, щука.*

Ва ўкраінскай і беларускай мовах прадуктыўным з'яўляецца ўтварэнне назоўнікаў жаночага роду ад часткі назоўнікаў мужчынскага роду – назваў прафесій пры дапамозе суфіксаў *-к-, -ш-:* *арматурник – арматурниця, архітектор – архітекторка, будівельник – будівельниця, депутат – депутатка, українець – українка.* Асабліва шырока функцыянуюць такія ўтварэнні ў размоўнай мове, яны нярэдка не фіксуюцца

слоўнікамі: *учитель* – *учительша*, *настаўніца*, *дырэктар* – *дырэктарка*. Такім чынам, іх родавая прыналежнасць вызначаецца словаўтваральна.

Ва ўкраінскай мове т.зв. падвойны род (мужчынскі – ніякі: *вовчыце*, *дубчыце*, жаночы-сярэдні: *бабчыце*, *дівчыце*, *рiчыце*) маюць назоўнікі – назвы істот і неадушаўлёныя, утвораныя пры дапамозе суфікса *-иц(е)*. Фармальнай паказчыкам ніякага роду з'яўляецца канчатак *-е*, а мужчынскага і жаночага – граматычны род утваральнай словы: *лоб* – мужчынскі род, *лобчыце* – ніякі род, *свекруха* – жаночы род, *свекрушчыце* – ніякі род. У беларускай і рускай мовах род падобных дэрыватаў, як правіла, супадае з родам утваральнага слова.

Род асобных аднолькавых назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах можа не супадаць. Так, у рускай мове назоўнікі *собака*, *насыпь*, *степь*, *полынь*, *боль*, *подпись* жаночага роду, ва ўкраінскай і беларускай – мужчынскага (*собака*, *насып*, *стен*, *полин*, *бiль*, *пiдпис*); назоўнікі *путь*, *тополь* у рус. мове мужч. роду, ва ўкраінскай – жаночага (*довга путь*, *висока тополя*); у беларускай: *шлях* – мужч. род, *таполя* – жан. род.

Катэгорыя ліку (рус. категория числа, укр. категория числа). У сучасных усходнеславянскіх мовах большасць назоўнікаў мае дзве формы ліку: **адзіночны** (рус. единственное, укр. одна) і **множны** (рус. множественное, укр. множина); ва ўсіх трох мовах ёсць назоўнікі, якія маюць толькі адну форму ліку: або адзіночнага (бел. *смеласць* – укр. *смiливiсть* -- рус. *смелость*), або множнага (бел. *штаны* – укр. *штани* - - рус. *брюки*, *штаны*; аналагічна: *сутачныя*, *бабовыя*, *адпускныя*, *суткі* і інш.). Формы ліку ў розных усходнеславянскіх мовах можа не супадаць: назоўнік *похорон* ва ўкраінскай мове мае форму адзіночнага і множнага ліку: *похорон* -- *похорони*, у рускай -- толькі множнага: *похороны* (бел. *пахаванне* – адзіночны лік, *хаўтуры* – множны лік); у беларускай і ўкраінскай *дзверы*, *грудзі* (*двері*, *груді*) толькі множнага ліку, у рускай *дверь*, *грудь* маюць формы адзіночнага і множнага ліку; у рускай і ўкраінскай мовах *крупя*, *конопля* – адзіночны лік, у беларускай – множны (*крупы*, *каноплі*).

Катэгорыя склону (рус. падеж, укр. відмінок). У сучасных беларускай, ўкраінскай і рускай мовах ёсць шэсць склонаў, значэнне якіх супадае:

Назоўны (укр. називний, рус. именительный) – хто? што? (хто? що?; кто? что?)

Родны (укр. родовий, рус. родительный) – каго чаго (кого? чого?; кого чего?)

Давальны (укр. давальний, рус. дательный) – каму? чаму? (кому? кому?; кому? чему?)

Вінавальны (укр. знахідний, рус. винительный) – каго? што? (кого? що?; кого? что?)

Творны (укр. орудний, рус. творительный) – кім? чым? (ким? чим?; кем? чем?)

Месны (укр. місцевий, рус. предложный) – на кім на чым? (на кому? на чому?; о ком? о чем?)

Акрамя таго, ва ўкраінскай мове захаваўся старажытны сёмы, *клічны* склон (укр. кличний, рус. звательный). Форму клічнага склону маюць імёны і назвы людзей (*Петре*, *Миколо*, *Галю*, *Оксано*, *друже*, *добродію*, *козаче*, *Іване Петровичу*, *Маріє Іванівно* (прозвішчы пры звароце заўсёды маюць форму назоўнага склону: *товаришу Юрчук*)), назвы жывёл (*коню*, *вовчыку*, *лисичко*, *зозуленько*, *котику-мурчыку*), назвы персаніфікаваных з'яў прыроды, прадметаў (*земле рідна*, *краю дорогий*, *зоре вечiрняя*, *темний гаю*, *тихенький Дунаю*, *Днiпре широкий*). Пры ўтварэнні формы клічнага склону адбываюцца чаргаванні зычных [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш]: *друг* – *друже*, *козак* – *козаче*, *Явтух* – *Явтуше*; зычных [ц] – [ч] у некаторых назоўніках з суфіксам *-ець*: *хлопец* – *хлопче*, але: *мисливець* – *мисливцю*, *незнайомець* – *незнаймоцю*. У множным ліку зварот выражаецца формай назоўнага склону: *сестри*, *брати*. Форму назоўнага склону маюць таксама прыметнікі і займеннікі, якія ўваходзяць у склад зваротка: *дорога Маріє*, *моя зіронько*.

Скланенне назоўнікаў (рус. падеж, укр. відміна). Назоўнікі ў сучасных усходнеславянскіх мовах падзяляюцца на тыпы скланення ў залежнасці ад родавай

прыналежнасці і асаблівасцей скланавых форм; у межах аднаго тыпу скланення дыферэнцыяцыя адбываецца паводле характару асновы назоўніка. **Першае скланенне** ва ўкраінскай мове і ў рускай мовах утвараюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду на -а (-я): *Хома, Ілля хата, земля, Микола, мрія; староста, мужчина, Коля, земля, мечта*. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я) адносяцца да рознаскланяльных. **Другое скланенне** ва ўсіх мовах утвараюць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчатка і ніякага роду на -о, -е, -я: *ліс, гнів, меч; озеро, вікно, серце, сонце, Дніпро, батько, зілля, листя*. У беларускай мове да другога скланення адносяцца таксама назоўнікі *вымя, цемя, семя, полымя, бярэмя*. **Трэцяе скланенне** ва ўсіх мовах утвараюць назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам: *піч, ніч, радісьць*, а таксама назоўнік *мати* (рус. *мать*) – акрамя беларускай мовы, дзе назоўнік *маці* з’яўляецца нязменным. **Чацвёртае скланенне** вызначаецца толькі ва ўкраінскай мове. Яго ўтвараюць назоўнікі-навы маладых істот і назоўнікі на -мя (*курча – курчати, дитя – дитяти, ім’я – імені*). Гэтыя назоўнікі ў рускай і беларускай мовах з’яўляюцца **рознаскланяльнымі** (але: у беларускай мове – уваходзяць яшчэ назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я) і не ўсе назоўнікі на -мя, а толькі тры: *імя, племя, стрэмя*, а ў рускай мове да рознаскланяльных не адносяцца назоўнікі-назвы маладых істот, але адносяцца назоўнік *путь*). Па-за тыпамі скланення застаюцца **множналікавыя** назоўнікі (*ворота, штани, дрэжджы; крупы, канікулы, сані; ворота, брюки*); **нескланяльныя** (нязменныя, нулявога скланення) назоўнікі: *кафе, депо, інтэрв’ю, таксі, кіно; Черних, Живого; розмовляти з Софією Рибак, зошит Ніні Коваленко; ДАІ (Державна автоінспекція), ООН (Організація Об’єднаних Націй), завкафедры*). Значэнне склону гэтых назоўнікаў выяўляецца сінтаксічна, г.зн. пры дапамозе сінтаксічных сувязяў з іншымі словамі: *Кенгуру скача* (значэнне назоўнага склону). *Ми захоплювалися малим кенгуру* (творным склоне). Ва ўкраінскай мове назоўнік *пальто* змяняецца: *Ми купили гарні пальта. У цьому пальті я почуваю себе зручно*. Асобна выдзяляецца **ад’ектыўнае скланення**: *черговий, лісничий; дзяжурны, паляўнічы; столовая, раненый*.

Асаблівасці скланення назоўнікаў розных тыпаў.

Першае скланенне:

* у давальным і месным склонах адзіночнага ліку ў беларускай і ўкраінскай мовах зычныя асновы *г, к, х* чаргуюцца з *з, ц, с*: *перемога - перемозі, ріка - на ріці, черемха - черемсі. рука - руці, нога - на нозі, дорога - на дорозі, муха - на мусі, язык - на язиці, плуг - у плузі, кожух - кожусі*; у рускай мове чаргавання зычных няма; канчаткі гэтых форм уніфікаваныя ў рускай і ўкраінскай мовах, у беларускай – залежаць ад характару асновы назоўніка: *на сцяне – на зямлі – на дарожцы*.

* у творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі канчатак *-ою (-ёю)* ва ўкраінскай мове з’яўляецца нарматыўным: *дочкою, яблунею, мрією, революцією, межею*; у рускай і беларускай мовах ён варыянтны, характэрны найперш фальклорным творам. У творным склоне множнага назоўнікі ва ўкраінскай мове некаторыя назоўнікі маць варыянтныя канчаткі *-амі (-ямі)* і *-мі*: *сльозами і слізьми, свинями і свиньми*.

Другое скланенне:

* у руускай мове ў форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду пераважна ўжываецца канчатак *-а (-я)*; канчатак *-у (-ю)* можа ўжывацца ў асноўным пры ўказанні на ахоп дзеяннем часткі прадмета: *положить сахару, выпить чаю*; пры ўжыванні з адмоўем *не*: *не было отбою, отказу толку* (але: *не видит смысла*). У беларускай і ўкраінскай мовах канчаткі *-а (-я)* і *-у (-ю)* больш дыферэнцыраваны, іх ужыванне залежыць ад лексічнага значэння назоўніка. Канчатак -а (-я) маюць назоўнікі: адушаўленыя: *лікаря, лиса, Петра, Вітра, Мороза – Андрэя, сына, доктора, вучня*; геаграфічныя назвы: *Киева, Львова, Обухова – Мінска, горада, Дняпра*; назвы

мер даўжыні, вагі, месяцаў, дзён тыдня: *кілограма, метра, березня, вівторка – кіламетра, грама, верасня, панядзелка*; канкрэтныя назоўнікі: *ножа, олівця, зошита, плуга – стала, шытка, слоіка*; навуковыя тэрміны: *іменніка, атома, відмінка – лічэбніка, мерыдыяна, катэта* (але: *роду, виду – роду, склону, ліку, сінтаксісу*); памяншальна-ласкальныя формы прасторавых паняццяў: *садка, ліска, ярка – садка, ляска, ярочка* (хаця: *лісу (лесу), саду, лугу, яру*). Канчатак -у (-ю) маюць назоўнікі, якія абазначаюць: рэчывы (рэчыўныя): *піску, чаю, свинцю – цукру, калію, пяску* (але: *хліба (хлеба), вівса (аўса)*); зборныя паняцці: *загону, колектыву – калектыву, натоўпу*; назвы з'яў прыроды: *граду, дощу, сухавію, холоду – снегу, дажджу, інею*; назвы абстрактных паняццяў, працэсаў, стану: *руху, бігу, болю, вибою, накіпу, запису, приходу, мітінгу – крыку, адлёту, накіпу, болю, жалю, мітінгу*. Нягледзячы на шматлікае падабенства ва ўжыванні форм роднага склону ў беларускай і ўкраінскай мовах, маюцца і адрозненні. Так, толькі ва ўкраінскай мове ў залежнасці ад націску ў геаграфічных назвах могуць ужывацца розныя канчаткі: *-а (-я)* пры націску на канчатку (*Дністра, Дніпра, Ірпеня, Козельця*) і *-у (-ю)* пры націску на аснове (*Кавказу, Сібіру, Кітаю, Криму*); назвы ўстаноў, арганізацый маюць у беларускай мове канчатак *-а (-я)*: *універсітэта, магазіна, музея, тэатра, загса*, а ва ўкраінскай – *-у (-ю)*: *універсітету, музею, тэатру, загсу*; назвы будынкаў і іх частак маюць у беларускай мове пераважна канчатак *-а (-я)*: *палаца, калідора, даха, гаража*, а ва ўкраінскай – пераважна *-у (-ю)*: *даху, палацу, коридору* (але: *гаража, млина, хліва*); аналагічна ў назвах гульні, танцаў: *футбола, хакея, бокса, вальса, гапака, бастона – футболу, хокею, вальсу, танцю* (але: *гопака, козачка*); тэрміны іншамоўнага паходжання маюць ва ўкраінскай мове канчатак *-у (-ю)*: *імпульсу, сюжэту, журналу*;

* ва ўкраінскай мове ў давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікі маюць паралельныя канчаткі *-ові, -еві (-єві)* і *-у (-ю)*: *братові - брату, школяреві - школяру, гаеві - гаю, батькові - батьку, журавлеві - журавлю, Сергіеві - Сергію*. Асабліва прадуктыўныя такія варыянты, калі ў тэксце ўжываецца побач некалькі назоўнікаў: для пазбягання аднастайных склонавых канчаткаў спачатку ўжываецца канчатак *-ові, -еві (-єві)*, затым *-у (-ю)*: *братові Василю, добродіеві директору, Кравчукові Леоніду Макаровичу*.

* у вінавальным склоне адзіночнага ліку ва ўкраінскай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія з'яўляюцца назвамі канкрэтных рэчаў, маюць паралельныя формы: *взяти олівець і олівця, ніж і ножа, стілець і стільця*;

* у назоўным склоне множнага ліку могуць ужывацца канчаткі *-а (-я)* або *-і, (-ы)*. У беларускай мове распаўсюджаны канчаткі *-і, (-ы)*: *лясы, палі, сыны, трактары, інжынеры, вокны, дактары*. Ва ўкраінскай мове канчатак *-а (-я)* маюць толькі назоўнікі ніякага роду: *вікна, села*; назоўнікі мужчынскага роду заканчваюцца на *-і, (-ы)*: *учителі, лікарі, учні, магазіны*; у рускай мове пераважае канчатак *-а (-я)*: *учителя, профессора, доктора, города, села, поля, окна* (але: *кремы, інструкторы, прожэкторы*).

* у месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі маюць: ва ўкраінскай мове – канчаткі: *-ові, -еві (-єві)*: *на сiнові, вчителеві, Юрiеві*; *-у (-ю)*: *на батьку, на вчителю, на візку*; *- і (-і)*: *на колесі, в лузі, на обрiї*; ёсць паралельныя формы: *на брату - братові, на школяру - школяреві - школярі, у звичаєві - у звичаї*; у беларускай мове ўжываюцца канчаткі: *-ы* (на *дажджы, у гаражы*), *-і* (у *полі, у гаі*), *-е* (пры *лесе, у горадзе*), *-у (-ю)*: у *кажушку, пры герою, пры дырэктару*. У рускай мове ўжываюцца канчаткі *-е*: *о дожде, в городе, на поле, в селе*; *-у (-ю)*: *в лесу, на краю*. Акрамя таго, у беларускай і ўкраінскай мовах адбываецца чаргаванне *г//з, х//с*: на *беразе, у снезе, у кажусе – на березі, в кожусі, на поверсі* (але: *на снігу*).

Трэцяе скланенне:

* родны, давальны, месны склоны адзіночнага ліку і назоўны, вінавальны множнага ў кожнай з трох моў маюць аднолькавыя канчаткі: *не было розкошi* (родны адзіночнага ліку), *жыти у розкошi* (месны адзіночнага ліку);

* у беларускай і ўкраінскай мовах у творным склоне адзіночнага ліку перад канчаткам *-у (-ю)* ў пазіцыі пасля галоснага падаўжаецца зычны асновы, калі ў пачатковай форме слова ён стаіць пасля галоснага: *ноччу, соллю, падарожжам, даллю – ніччу, сутню, міддю, тінню* (але: *радасцю, рашучасцю, любоўю – повістю, якістю*). Аднак пасля *б, п, в, м, ф, р* перад канчаткам *-ю* ставіцца апостраф: *глыб'ю, шыр'ю, верф'ю* (але: *любоўю, кроўю*), *Сібір'ю – кров'ю, любов'ю, матір'ю, верф'ю, кіновар'ю*;

* ва ўкраінскай мове губныя і шыпячыя ў назоўным склоне адзіночнага ліку цвёрдыя: *кров, подорож, розкіш*.

Разнаскланяльныя назоўнікі (рус. разносклоняемые, укр. IV скланення):

* ва ўкраінскай мове ў вінавальным склоне множнага назоўнікі-назвы істот маюць паралельныя формы: *купити курчат і курчата, доглядати немовлят і немовлята, пас ягнята, лошаата, телята, гусенята і пас ягнят, лошаат, телят, гусенят*.

* у назоўным склоне множнага ліку назоўнікі-назвы маладых істот і назоўнікі на *-мя* маюць канчатак *-а (-я)*: укр. *дівчата, поросята, племена*; рус. *имена, племена, семена*. У беларускай мове ўжываюцца канчаткі *-і (-ы)*: *кураняты, гусяняты, імёны, плямёны*.

Як асаблівасць ужывання склонавых форм *множналікавых* назоўнікаў можна адзначыць варыянтныя канчаткі творнага склону: *-амі (-ямі), -ыма, -мі*, характэрныя асобным назоўнікам беларускай і ўкраінскай моў: бел. *дзвярмі - дзвярамі - дзвярымі, грашмі - грашамі - грашыма*; укр. *дверми - дверями - дверима, грішми - грошима, воротами - ворітьми*.

Лічэбнік (рус. числительное, укр. числівник) – гэта самастойная знамянальная часціна мовы, якая абазначае абстрактна-матэматычны лік ці колькасць прадметаў або іх парадак пры падліку. Лічэбнікі адказваюць на пытанні *колькі? каторы?*. Лексічнае значэнне лічэбнікі выражаюць у граматычнай катэгорыі склону, г.зн. яны змяняюцца па склонах – гэта іх пастаянная марфалагічны прыкмета (акрамя слоў *мало, немало, чимало, пів, півтора (півтори), півтораста*). Па ліках змяняюцца толькі колькасныя лічэбнікі *один – одні, тысяча -- тысячі, мільйон -- мільйоны, мільярд -- мільярды, нуль -- нулі*. Большасць лічэбнікаў, якія абазначаюць абстрагаваны лік або канкрэтную колькасць прадметаў, не маюць граматычнага роду, акрамя лічэбнікаў *один, одна, одно (одне), два – дві, абодва – обидві, півтора – півтори*. Парадкавыя лічэбнікі змяняюцца па склонах, ліках і родах.

Разрад лічэбнікаў па значэнні. Па значэнні і граматычных прыкметах лічэбнікі падзяляюцца на два разрады: **колькасныя і парадкавыя** (рус. количественные и порядковые, укр. кількісні й порядкові).

Колькаснымі з'яўляюцца лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактна-матэматычны лік ці колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне *колькі?*: *два, три, десять, тридцять, чотири, п'ятеро, одна друга* і г.д. Колькасныя лічэбнікі падзяляюцца на некалькі груп: **уласна-колькасныя, колькасна-дробавыя, колькасна-зборныя і няпэўна-колькасныя** (рус. собственно количественные, количественно-дробные, количественно-собирательные и неопределенно-количественные, укр. власне кількісні, кількісно-дробові, кількісно-збірні та неозначено-кількісні). **Уласна-колькасныя** лічэбнікі называюць дакладна акрэсленую колькасць у цэлых адзінках: *п'ять гектарів, двадцять зошитів, двісті п'ятдесят днів*. **Колькасна-зборныя** (ці проста зборныя) пазначаюць пэўную колькасць як непадзельную сукупнасць прадметаў. Да зборных адносяцца лічэбнікі ад *двоє* да *двадцятэро* і *тридцятэро* (у рускай мове – да *десятэро*),

а таксама *обидва, обоє, обидві*. Зборныя лічэбнікі абмежавана спалучаюцца з іншымі словамі; у прыватнасці, яны ўжываюцца з: 1) множналікавымі назоўнікамі: *четверо воріт, п'ятеро саней, двое ножиць*; 2) назоўнікамі мужчынскага і агульнага роду, якія абазначаюць істот *четверо чоловіків, п'ятеро учнів, двое інженерів*; 3) назоўнікамі ніякага роду – назвамі неадушаўлёныя: *двое дверей, четверо вікон*; 3) назоўнікамі ніякага роду – назвамі маладых істот: *четверо лоша́т, цуценят, качат*. Колькасна-дробавыя (ці проста дробавыя) лічэбнікі называюць частку ад цэлага ліку або цэлы лік і частку ад цэлага: *три п'ятих, дві третіх, одна ціла три п'ятих, шість цілих одна третя*. Дробны лічэбнік у лічніку складаецца з колькаснага лічэбніка, у назоўніку – з парадкавага. Да дробавых адносяць таксама лічэбнікі *півтора, півтори, півтора́ста*.

Няпэўна-колькасныя лічэбнікі паказваюць на нявызначаную, нефіксаваную колькасць: *багато (небагато), мало (немало), чимало, кілька, декілька, кількадесят, кільканадцять, кількасот, стільки, скільки*. Лічэбнікі *мала, нямала, шмат* сугучныя з прыслоўямі, а лічэбнікі *столькі, колькі* – з займеннікамі. Іх прыналежнасць да той ці іншай часціны мовы вызначаецца па кантэксте: *Я багато читаю* (прыслоўе) – *Багато прiletіло птахів* (лічэбнік).

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры падліку і адказваюць на пытанні *каторы?»: восьмий, шістдесят сьомий, дві тысячі шостий*. Спалучаючыся з назоўнікамі, парадкавыя лічэбнікі дапасуюцца да іх у родзе, ліку і склоне.

Паводле саставу лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя. Простыя называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з адной асновы: *один – десять, а таксама сорок, сто, тысяча, мільйон, мільярд і нуль; обоє, двое – десятеро; кілька, декілька, багато (небагато); перший – десятый, тысячний*. Складанымі называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з двух асноў: *одинадцять – дев'ятнадцять; двісті – дев'ятсот; обидва, обидві, одинадцятэро – двацятэро, трыдцятэро; півтора, півтори, півтора́ста; кільканадцять, кількадесят, кількасот; трыохсотий, васьмідестий*. Састаўнымі называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з двух і больш простых і складаных лічэбнікаў: *сто двадцять три, три цілих і сім десятих, вісімдесят чотири*.

Скланенне лічэбнікаў. Асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў. Колькасныя лічэбнікі маюць разгалінаваную сістэму скланення, якую можна прадставіць у выглядзе некалькіх тыпаў.

I.: лічэбнік *адзін (один)* змяняецца па склонах і ліках, у адзіночным ліку – па родах.

Н.	один	одна	одно	одні
Р.	одного	однієї	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
З.	один и одного	одну	одно	одні и одних
О.	одним	однією	одним	одними
М.	(на) одному	(на) одній	(на) одному	(на) одних

II.: лічэбнікі *два, дві* (родавае адрозненне маецца ў назоўным і вінавальным склонах), *три, чотири, збірні двое, обидва, обидві, обоє, троє, четверо*.

Н.	два, дві	три	чотири
Р.	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	трьом	чотирьом
З.	як Н. или Р.	як Н. или Р.	як Н. или Р.
О.	двома	трьома	чотирма
М.	(на) дво́х	(на) трьо́х	(на) чотирьо́х

III.: лічэбнікі ад *п'яти* да *двадцяти, тридцять, шістдесят – вісімдесят*. Ва ўкраінскай мове пры скланенні гэтага тыпу назіраюцца асаблівасці ў параўнанні з рускай і беларускай мовамі: 1) у састаўных лічэбніках, што абазначаюць дзясяткі

(*п'ятдесят, шістдэсят, сімдэсят, вісімдэсят*), пры скланенні змяняецца толькі другая частка (*п'ятдэсяці, вісімдэсяцьом, на сімдэсяці (сімдэсяцьох)*); 2) ва ўскосных склонах маюцца дзве варыянтныя формы; 3) па дадзеным тыпе змяняюцца няпэўнаколькасныя словы (*багато, небагато, кілька, декілька*) і зборныя лічэбнікі.

Н.	п'ять	сім	вісім	
Р.	п'яці, п'яцьох	семи, сімох	восьми, вісьмох	
Д.	п'яці, п'яцьом	семи, сімом	восьми, вісьмом	
З.	п'ять, п'яцьох	сім, сімох	вісім, вісьмох	
О.	п'яцьмя, п'яцьома	сьома, сімома	вісьмя, вісьмома	
М.	(на) п'яці, п'яцьох	(на) семи, сімох	(на) восьми, вісьмох	

Н.	одинадцять	двадцять	
Р.	одинадцяті, одинадцятьох	двадцяті, двадцятьох	
Д.	одинадцяті, одинадцятьом	двадцяті, двадцятьом	
З.	одинадцять, одинадцятьох	двадцять, двадцятьох	
О.	одинадцят'мя, одинадцят'юма	двадцят'мя, двадцят'юма	
М.	(на) одинадцяті, одинадцятьох	(на) двадцяті, двадцятьох	

Н.	п'ятдэсят	сімдэсят	
Р.	п'ятдэсяці, п'ятдэсяцьох	сімдэсяці, сімдэсяцьох	
Д.	п'ятдэсяці, п'ятдэсяцьом	сімдэсяці, сімдэсяцьом	
З.	п'ятдэсят, п'ятдэсяцьох	сімдэсят, сімдэсяцьох	
О.	п'ятдэсяцьмя, п'ятдэсяцьома	сімдэсяцьмя, сімдэсяцьома	
М.	(на) п'ятдэсяці, п'ятдэсяцьох	(на) сімдэсяці, сімдэсяцьох	

IV.: лічэбнікі *сорок, дев'яносто, сто*, якія ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага (а ў беларускай мове – і *дзевяноста*), маюць канчатак *-а*.

V.: назвы сотняў, у якіх змяняюцца абедзве часткі.

Н.	двiстi	трыста	чотырыста
Р.	двохсот	трыхсот	чотырохсот
Д.	двомстам	трымстам	чотыромстам
З.	двiстi, двухсот	трыста, трыхсот	чотырыста, чотырохсот
О.	двомастамi	трымастамi	чотырмастамi
М.	(на) двухстах	(на) трыхстах	(на) чотырохстах

Н.	п'ятсот	дев'яцот
Р.	п'ятисот	дев'ятисот
Д.	п'ятистам	дев'ятистам
З.	п'ятсот	дев'яцот
О.	п'яцьмастамi, п'яцьомастамi	дев'яцьмастамi, дев'яцьомастамi
М.	(на) п'ятистах	(на) дев'ятистах

VI.: лічэбнікі *тысяча, нуль, мiльйон, мiльярд* скланяюцца як назоўнікі адпаведнага тыпу скланення: *тысяча* як назоўнік першага скланення, *мiльйон, мiльярд, нуль* – як назоўнікі другога скланення.

VII.: састаўныя колькасныя лічэбнікі, у якіх скланяецца кожнае слова па адпаведным тыпе.

VIII.: дробавыя лічэбнікі, у скланенні якіх аб'яднаны два тыпы: лічнік скланяецца як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы. Лічэбнікі *пiвтора, пiвторы, пiвтораства* не скланяюцца.

IX.: парадкавыя лічэбнікі, якія змяняюцца гэтак жа, як і прыметнікі, – па родах, ліках, склонах. У састаўных парадкавых лічэбніках скланяецца толькі апошняя частка: *сто сорок п'ятый -- сто сорок п'ятого, сто сорок п'ятому*.

Н.	тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятый	З.	тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятый
Р.	тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятого	О.	тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятим
Д.	тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятому	М.	(на) тысяча дев'ятсот вісімдэсят п'ятому

Сінтаксічныя сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі

1. Лічэбнік *один* дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку, склоне: *один друг, одне життя, одна хвилина, одні люди*. Лічэбнік *одні* спалучаецца толькі з назоўнікамі, маюць форму множнага ліку: *одні канікулы, одні ножиці*.

2. З лічэбнікамі *два, обидва, три, чотири* (а таксама з састаўнымі лічэбнікамі, апошняе слова якіх *два, три, чотири*) у беларускай і ўкраінскай мовах назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *дві книжки (дзе кніжкі), три товариші (тры таварышы), чотири столы (чатыры сталы), два сину (два сыны), три учні (тры вучні), чотири дочки (чатыры дачкі), два вікна (два акны)*. У рускай мове ўжываецца родны склон адзіночнага ліку: *два ученика, три посетителя, четыре звезды*.

3. У назоўным і вінавальным склонах лічэбнікі *п'ять – десять*, назвы дзясяткаў, сотняў, а таксама зборныя, няпэўна-колькасныя лічэбнікі ў назоўным і вінавальным склонах ужываюцца з назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *п'ять сестер, сім відсотків, п'ятнацят столів, шістдесят учнів, двоє коней, багато виборців*. У іншых склонах лічэбнік дапасуецца да назоўніка: *п'ятым сестрам, п'ятнацятма столамі, шістдзяцьох учнів, двух коней, багатым виборцям*.

4. Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд, нуль* кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *тысяча жителів, мільйон кілометрів, мільярд років, нуль одиниць*.

5. Кіраванне састаўных лічэбнікаў вызначаецца апошнім словам: *двадцять один студент, двадцять два студенти, двадцять п'ять студентів*.

6. З дробавымі лічэбнікамі назоўнікі ўжываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *одна шоста аркуша, одна друга кілометра, три п'ятих урожаю, одна десята відсотка, три четвертих кілограма*.

7. У змешаных дробах з элементам *з паловай*, *з чвэрцю* характар кіравання вызначаецца цэлай часткай: *один з половиною метр, два з половиною кілометри* (у рускай і беларускай мовах такія лічэбнікі кіруюць родным склонам назоўніка). У змешаных дробах назоўнікам кіруе дробавая частка, калі яна далучаецца злучнікам *і*: *три і одна п'ята метра, шість і п'ять десятих відсотка*.

8. Лічэбнікі *півтора, півтори* кіруюць родным склонам адзіночнага ліку назоўніка, а лічэбнік *півтораста* – родным склонам множнага ліку: *півтора місяця, півтори хвилины, півтораста сторінок*.

9. Парадкавыя лічэбнікі знаходзяцца з назоўнікамі ў сінтаксічным сувязі поўнага дапасавання: *п'ятий рік, п'ята сторінка, п'яте сторіччя*.

10. Назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку (*окуляры, дзверы*), ужываюцца са зборнымі лічэбнікамі: *двоє окулярів, троє дверей*. Каб паказаць на вялікую колькасць прадметаў (23, 142), то з множналікавымі назоўнікамі дапускаецца ўжыванне слоў *штука, пара*: *купили двадцять три штуки окулярів, завезли сто сорок дві пари чоловічого взуття* – або ўжыванне састаўных лічэбнікаў не ў назоўным-вінавальным, а ў іншых склонах: *не дорахувались двадцяти чотирьох окулярів*.

Прыметнік (рус. **имя прилагательное**, укр. **прикметник**) – самастойная часціна мовы, якая абазначае якасць, уласцівасць або прыналежнасць прадмета і змяняюцца па родах, склонах і ліках. Прыметнікі адказваюць на пытанні *який? яка? яке? чий? чия? чие?* Граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону прыметнікаў не самастойныя, а залежныя ад назоўніка і маюць словазменны характар.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. У беларускай мове прыметнікі маюць, як правіла, поўную форму; кароткая форма ўласцівая толькі некаторым прыметнікам: *рад, чуцен, повен*. Яны змяняюцца па родах і ліках. Украінскія кароткія прыметнікі ўжываюцца толькі ў форме назоўнага (вінавальнага) склону адзіночнага ліку

мужчинскага роду: *зелен сад, дрібен дощик, славен народ*; яны не змяняюцца па родах, ліках, склонах. Такія формы прыметнікаў ужываюцца ў фальклоры, мастацкіх творах і ў шэрагу ўстойлівых выказаў: укр. *ясен місяць, зелен клен, океан повен, рад вас бачити, будь здоров, будь певен*; бел. *ясны вочкі; повен застрэшак белых арэшак; што вінен, тое аддаць павінен*. У рускай мове кароткая форма прыметніка шырокаўжывальная: *краток, зелен, жизнелюбив, самодостаточен*. Яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца; старажытная здольнасць скланяцца адлюстроўваецца ў шэрагу ўстойлівых выказаў (*на босу ногу, середь бела дня* і інш. Поўная форма прыметнікаў можа ўжывацца ў двух варыянтах – несцягнутым і сцягнутым, які найперш характэрны для ўкраінскай мовы (*зелений, зелена, зелене, зелени; сині квіти, літне сонце, гарна дівчина*); у беларускай і рускай мовах гэтая форма сустракаюцца пераважна ў фальклорных творах. Ва ўкраінскай мове, наадварот, фальклорным творам уласцівыя найперш несцягнутыя формы (*зіронька вечірняя, дівчина вірняя, зеленее жито, чистее поле*).

Разрады прыметнікаў па значэнні. У трох усходнеславянскіх мовах прыметнікі семантычна аднатыпныя. Па значэнні яны падзяляюцца на разрады: **якасныя, адносныя і прыналежныя** (рус. качественные, относительные и притяжательные, укр. якісні (*коричневий, темний, білий, далекий, довгий, здоровий, товстий, молодий, сміливий, розумний, прямиий, круглий, горбистий, гарний, поганий*), відносі (*дерев'яна (ложка), залізна (лопата), дощові (краплі), кришталева (ваза), калинове (варення), студентські (роботи), гусине (пір'я), прибережні (верби), вчорашне (засідання), п'ятиденний (графік), подвійна (оплата); опіювальний (пристрій), сталепрокатний цех*) й присвійні (*братова (книжка), материна (хустка), Миколин (зошит), качиний (ніс), лисяча нора*)). Прыналежныя прыметнікі характарызуюцца ўласцівымі толькі ім словаўтваральнымі і граматычнымі асаблівасцямі: яны ўтвараюцца толькі ад назоўнікаў – назваў істот (людзей і жывёл): а) ад імёнаў людзей і назваў, азначаюць роднасныя адносіны, – з дапамогай суфіксаў: укр. *-ів (-їв), -ин (-їн)*, бел. *-оў- (-ёў-), -ін- (-ын-): батьків, сестрин, Петрів, Василів, Оксанин, Світланин, Софійн; татаў, Василёў, сястрын, Аксанін*; б) ад назваў жывёл пры дапамозе суфіксаў: укр. *-ач- (-яч), -ин- (-їн-)*; бел. *-ін- (-ын-), зрэдку -ач- (-яч-): курячий, орлиний, солов'иний; курыны, вавёрчын, сабачы*. Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назваў людзей, у назоўным і вінавальным склоне маюць кароткую форму: *ковалів, доччин, Іванів*, а прыметнікі, утвораныя ад назваў жывёл, маюць поўную форму: *гусячий, курячий, собачий*. У рускай мове прадуктыўнымі з'яўляюцца суфіксы *-ін-, іj-(-j-): мамин, Колин, лисий*.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў (рус. степени сравнения, укр. ступені порівняння) – гэтая такія формы якасных прыметнікаў, якія абазначаюць розную ступень праявы прыкметы, якасці таго ці іншага прадмета шляхам супастаўлення з такой жа якасцю ў іншых аднатыпных прадметах: *дорожчий – найдорожчий*. Адрозніваюць дзве ступені параўнання: **вышэйшую і найвышэйшую** (рус. сравнительная и превосходная, укр. вища й найвища). Ступені параўнання маюць толькі тыя прыметнікі, якія абазначаюць зменную па ступені праявы прыкмету. Вышэйшая ступень называе якасную прыкмету, якая праяўляецца ў большай ці меншай ступені: *Ні, нема нічога На землі усенькій, Що було б рідніше І дорожче нььки*. (П. Бондарчук). Кожная ступень параўнання мае дзве формы: **простую (сінтэтычную) і складаную (аналітычную)** (рус. простую (синтетическую) и составную (аналитическую), укр. просту (синтетичну) і складену (аналітичну)).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ва ўкраінскай мове ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў *-ш-, -иш-: молодий – молодийший, теплый – тепліший*. Ад некаторых прыметнікаў вышэйшай ступень утвараюцца пры дапамозе абодвух суфіксаў: *тонкий – тонший, топкіший*. Уры гэтым: суфіксы прыметнікаў *-к-, -ок-, -ек-* выпадаюць: *тонкий – тонший, глубокий – глібіший, далекий – дальший*; каранёвыя *г, ж, з* змяняюцца на *жч*,

а с – на *ш*: *дорогий – дорожчий, вузький – вужчий, високий – вищий*. У беларускай мове выкарыстроўваюцца суфіксы *-эйш-* (*-ейш-*), *-ш-*: *мякчэйшы, складанейшы, даражэйшы, большы*. Суфікс *-ей-* (*-эй-, -ай-*) ужываецца рэдка. У рускай мове простая форма вышэйшай ступені ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў *-ее-, -ей-, -е-, -ше-*: *добрее, добрей, мягче, дольше*. Некаторыя прыметнікі з суфіксам *-ш-*, ужытыя ў тэрміналагічных словазлучэннях, не перадаюць значэнне вышэйшай ступені: *старшый навуковий працівник, молодшый лейтенант* і інш. Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання назіраецца суплетывізм асноў: *добрий – ліпшый, гарний – крашый, поганый – гіршый, великий – більшый, малий – меншый* (*лепшы, горшы, большы, меншы; лучшый, худшый, большый, меншый*). Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца спалучэннем слоў *больш мени* (*більш, мени; более, менее*) з прыметнікам: укр. *більш докладний, більш обережний, мени приємний*; бел. *больш сціплы*; рус. *менее изящный*. Формы тыпу *мени зручнішый, більш солодшый* ва ўсіх трох мовах з’яўляюцца ненарматыўнымі. Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ва ўкраінскай мове менш ужывальная за простую. Ва ўкраінскай і беларускай мовах формы вышэйшай ступені параўнання змяняюцца па родах, ліках і склонах: *вище дерево, на вищому дереві; салатзейшы чай, цяжэйшай ношай* (у рускай мове форма вышэйшай ступені параўнання нязменная).

Ва ўкраінскай мове простая вышэйшая форма ступені параўнання ўжываецца з прыназоўнікам *від* родным склонам назоўніка, а таксама (што характэрна і беларускай мове) – з прыназоўнікам *за* і вінавальным склонам: *Маруся старша від (за) брата; Лета цяплейшае за вясну*. У рускай мове ўжываецца родны склон без прыназоўніка: *Маруся старше брата*. Пасля форм вышэйшай ступені параўнання ва ўсіх трох мовах можа ўжывацца параўнальны зварот са злучнікамі *чым* (*як, ніж; чем*): *Золата даражэйшае, чым медзь. – Золото дорожче, ніж мідь. – Золото дороже, чем медь*.

Найвышэйшая ступень параўнання называе максімальна праяўленую прыкмету прадмета, якая вылучаецца з шэрагу іншых прадметаў. Простая форма ўтвараецца далучэннем прэфікса *най-* (рус. *наи*) да формы вышэйшай ступені: *прозорішый – найпрозорішый, вищий – найвищий, складнішый – найскладнішый* (бел. *найцяплейшы, рус. найкрасивейшы*). Складаная (аналітычная) форма ўтвараецца спалучэннем слоў *найбольш, найменш* (укр. *найбільш(е), найменш(е)*, рус. *наиболее, наименее*) да зыходнай формы прыметніка: *найбільш цікавы, найбільш зручний, найменш вдали, найменш активний*. Ва ўкраінскай мове ўжываецца своеасаблівая ўскладненая форма, якая ўтвараецца далучэннем да простаі формы вышэйшай ступені прэфіксаў *як-, -шо*: *якнайбільшый, шонайдужчый, шонайкрашый*.

Скланенне прыметнікаў у сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў характарызуецца дыферэнцыяцыяй склонавых форм у залежнасці ад характару асновы.

Асобныя склонавыя формы вызначаюцца варыянтнымі канчаткамі: ва ўкраінскай мове – форма адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду *-ому (-ім)*: *на високому (ранньому) – на високім (раннім)*; у беларускай мове – форма творнага склону адзіночнага ліку: *блакітнай летняй – блакітнаю, летняю*; форма роднага склону адзіночнага ліку: *роднай, познай – роднаю, позняю*. Канчаткі творнага і меснага склону адзіночнага ліку супадаюць у беларускай мове ва ўсіх родавых формах, а ва ўкраінскай мове – у формах мужчынскага і ніякага роду, дзе яны варыянтныя.

Скланенне поўных прыметнікаў в рускай, беларускай і ўкраінскай мовах

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
И. Р. Д. В. Т. П.	добрый хорошее добрая осенний осенне осенняя доброе доброй осеннего осенней доброму доброй осеннему осенней добрый, ого добрую осенний, его осеннюю добрым доброй осенним осенней добром доброй осеннем осенней	добрые осенние добрых осенних добрым осенним добрые осенние добрыми осенними добрых осенних
Н. Р. Д. В. Т. М.	добры добрае добрая асенні асенняе асенняя добрага добрай асенняга асенняй добраму добрай асеняму асенняй добры, -ага добрую асенні, -яга асеннюю добрым добрай асеннім асенняй добрым добрай асеннім асенняй	добрыя асеннія добрых асенніх доўрым асеннім добрыя асеннія добрымі асеннімі добрых асенніх
Н. Р. Д. З. О. М.	добрий добре добра осенний осенне осіння доброе доброї осіннього осінньої доброму добрій осінньому осінній добрий, -его добру осінній, -его осінню добрім добраю осіннім осінняю доброму, -ім добрій осінньому, -ім осінній	добрі осінні добрих осінніх добрім осіннім добрі, їх осінні, -іх добрымі осіннімі добрих осінніх

Займеннік (рус. местоимение, укр. займенник) – паўназначная зменная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыкметы, колькасць, але не называе іх. Паводле лексіка-граматычных асаблівасцей займеннікі дзеляцца на тры групы: 1) абагульнена-прадметныя (рус. обобщенно-предметные, укр. узагальнено-предметні), суадносныя з назоўнікамі: *я, ты, ми, кто, він, себе, хто-небудзь, щось тощо*; 2) абагульнена-якасныя (рус. обобщенно-качественные, укр. узагальнено-якісні), суадносныя з прыметнікамі: *мій, твій, свій, цей, такой, всякий, каждый, ніякий тощо*; 3) абагульнена-колькасныя (рус. обобщенно-количественные, укр. узагальнено-кількісні), суадносныя з лічэбнікамі: *скільки, ніскільки, стільки, скільки-небудзь*.

У трох усходнеславянскіх мовах займеннікі семантычна аднатыпныя. Паводле значэння яны падзяляюцца на восем разрадаў: *асабовыя, зваротныя, прыналежныя, указальныя, азначальнымі, пытальна-адносныя, адмоўныя і няпэўныя* (укр. *особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні і неозначені*, рус. *личные, возвратные, притяжательные, указательные, определительными, вопросительно-относительные, отрицательные и неопределенные*).

1. Да асабовых адносяцца займеннікі (укр. *я, ты, він, вона, воно, ми, ви, вони*), якія паказваюць асоб – удзельнікаў камунікатыўнага акта, а таксама на іншыя істоты, прадметы і з'явы. Пры змяненні асабовых займеннікаў у трох мовах назіраецца суплетывізм асноў. Адрозненні ў скланавых формах носяць галоўным чынам фанетычны характар. У рускай (ва ўскосных склонах у пэўных выпадках) і ўкраінскай мовах (у родным, творным, месным) займеннік трэцяй асобы мае прыстаўное *н*.

Склон	Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Н. Р. В. Д. Т. М.	я ты он оно она меня тебя его ее мне тебе ему к ней мною тобой им с ней мне тебе нем ней	я ты ён яно яна мяне цябе яго яе мне табе яму ёй мною табой ім ёй мне табе ім ёй	я ти він воно вона меня тебе його у нього її у неї мені тобі йому їй мною тобою ним нею мені тобі ньому нім ній
Н. Р. В. Д. Т. М.	мы вы они нас вас их у них нам вам им нами вами с ними нас вас о них	мы вы яны нас вас іх нам вам ім намі намі імі нас вас іх	ми ви вони нас вас їх(у них) нам вам їм нами вами ними нас вас на них

2. Зваротны займеннік *сабе* не мае формы назоўнага склону і таму не выражае суб'екта (выканаўцы) дзеяння, але адносіцца да яго. Гэты займеннік можа быць звязаны з суб'ектам любой асобы, роду і ліку: укр. *я себе поважаю, ти себе контролюеш, він собі шкодить*. Займеннік *себе* скланяецца як займеннік *ты*.

3. Прыналежныя займеннікі укр. *мой, твій, свій, ваш, іхній*, яны паказваюць на прыналежнасць да якога-небудзь прадмета вызначанага пэўнай асобай: першай (укр. *мой, наш*), другой (укр. *твій, ваш*), трэцяй (укр. *іхній*), любой (укр. *свій*). У значэнні прыналежных могуць выступаць асабовыя *яго, яе, іх*: рус. *его книга, ее книга, их книга*; укр. *в їх зошитах*. Прыналежныя займеннікі, як і прыметнікі, змяняюцца па родах, ліках і склонах: укр.:

Н.	мой	моя	моє	мої	
Р.	мого	моєї	мого	моїх	
Д.	моєму	моій	моєму	моїм	
З.	мой, мого		мою	моє	моїх, мої
О.	моїм	моєю	моїм	моїми	
М.	(на) моєму,	(на) моїм	(на) моїм	(на) моєму	(на) моїх, (на) моїм

4. Указальныя займеннікі (укр. *той, цей, такий (отой, оцей, отакий)*) указваюць на прыкметы, прадметы, а займеннік *стількі* - на колькасць. У гэтай групе займеннікаў адрозненне між трыма мовамі заўважаецца толькі ў месня склоне адзіночнага ліку, дзе спрадвечным формам рускай мовы *о том, об, этом* у беларускай адпавядаюць формы *аб, тым, аб гэтым*, ва ўкраінскай – *на тому, на тім, на цьому, на цім*, што абумоўлена гістарычнымі працэсамі. Ва ўкраінскай мове займеннікі *та, те, ті, така, таке, такі, ця, це, ці* ў назоўным і ванавальным склонах могуць ужывацца ў сцягнутай форме: *тая, тее, тії, такая, такее, такіі, цяя, цее, ціі*. Скланенне ва ўкраінскай мове:

Н.	той	те та	ті	
Р.	того	тієї, тої	тих	
Д.	тому	тій	тим	
З.	той, того, те	ту	тих, ті	
О.	тим	твею	тими	
М.	(на) тому,	(на) тім	(на) тій	(на) тих

5. Азначальныя займеннікі (укр. *сам, самый, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший*) паказваюць на абагульненыя прыкметы прадмета, з'явы і г.д. Яны суадносяцца з прыметнікамі і дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне. Ва ўкраінскай у беларускай мовах асобныя азначальныя займеннікі могуць ужывацца з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (пераважна ў мове фальклору): *всенький, саменький, кожененький, самісінький, кожнысінький; кожененькі, усёнечкі*.

6. Пытальна-адносныя займеннікі (укр. *хто, що, який, котрий, чий, скільки*) пры ўжыванні ў пэўных формах у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах дэманструюць толькі гукавыя асаблівасці.

Н.	хто	що	чий, чие	чия	чий		
Р.	кого	чого	чійого	чией	чийх		
Д.	кому	чому	чійому	(чиему)	чийй	чийм	
З.	кого	що	чий	(чійого), чие	чию	чийі	(чийх)
О.	ким	чим	чийм	чиейю	чийіми		
М.	на	кому	на	чому	на	чийй	(на) чийх
	(на	кім)	(на	чим)	(на	чиему,	на чийм)

7. Адмоўныя займеннікі (укр. *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден)*) паказваюць на адсутнасць асобы, прадмета, іх прыкмет або колькасць. Адмоўныя займеннікі (як і няпэўныя) скланяюцца таксама, як і пытальныя, ад якіх яны ўтвораны пяр дапамозе прыстаўкі *ні-*. Адмоўным займеннікам *некого* (*некому, некем*) – рус., *нікого* (*нікому*), *нічога* (*нічому*) – ва ўкраінскай мове

адпавядаюць у беларускай мове выразы *няма каго* (*няма каму, няма кім*), *няма чаго* (*няма чаму, няма чым*): *некому помочь – нікому дапомогти – няма каму дапамагчы; нечего делать – нічога робити – няма чаго рабіць*. Ва ўкраінскай мове ў такіх выпадках могуць выкарыстоўвацца словы *нема, немає: нема (немає) з ким поговорити*.

8. Няпэўныя (укр. *абихто, абищо, дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось, абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*) паказваюць на нявызначаную асобу, прадмет, прыкмету ці колькасць. Яны ўтвараюцца ад пытална-адносных пры дапамозе постфіксаў і прэфіксаў. У рускай і беларускай мовах займеннікі *некого, нечего, некага, нечага* маюць недастатковую парадыгму, таму што не могуць ужывацца ў месным склоне. Ва ўкраінскай мове няпэўныя займеннікі *якийсь, чийсь* у родным і месным склонах перад постфіксам *-сь* маюць устаўны гук [o]: *якийсь -- якыхось, чийсь – чийхось*; займеннікі *хтось, щось, чийсь* у творным склоне маюць паральныя формы: *кимсь -- кимось, чимсь -- чимось, чийсь -- чиймось*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Прыведзіце прыклады адрозненняў родавай прыналежнасці назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Ці назіраюцца аналагічныя адрозненні ў катэгорыі ліку?
2. Прааналізуйце, як усходнеславянская сістэма скланення назоўнікаў (тыпы скланення і склонавыя формы) трансфармавалася ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
3. Назавіце асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах, а таксама асаблівасці спалучэння колькасных і зборных лічэбнікаў з назоўнікамі.
4. Раствлумачце паходжанне склонавых канчаткаў прыметнікаў у сучаснай рускай, беларускай і ўкраінскай мовах, а таксама ўтварэнне форм ступеней параўнання якасных прыметнікаў і ўтварэнне прыналежных прыметнікаў.
5. Назавіце асаблівасці скланення займеннікаў розных разрадаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Параўнайце склад займеннікаў розных разрадаў з пазіцыі сінхраніі і дыяхраніі.

2.2. Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы

Дзеяслоў (рус. глагол, укр. дієслово) – адна з асноўных знамянальных часцін мовы, якая абазначае дзеянне, працэс або стан, што адбываюцца ў пэўным часе, і выражае іх праз формы асобы, ліку, часу, ладу, роду, трывання і стану: *малювати, молотити, хворіти, йти, мріяти, кохати, замерзати* (бел.: *маляваць, малаціць, хварэць, ісці, марыць, кахаць, замярзаць*; рус.: *рисовать, молотить, болей, мечтаь, любить, замерзатъ*). Дзеясловам ўласціва складаная сістэма формаў. На аснове функцый дзеяловаў і іх граматычных катэгорый разглядаюцца наступныя формы: 1) інфінітыў, 2) асабовыя формы, 3) дзеепрыметнік, 4) дзеепрыслоўе. З іх інфінітыў і дзеепрыслоўе з'яўляюцца нязменнымі; толькі асабовыя формы з'яўляюцца спрагальнымі.

Інфінітыў (рус. инфинитив, укр. інфінітив) (незначальная форма дзеяслова) умоўна разглядаецца як пачатковая форма дзеялова, называе дзеянне і стан, ніяк не звязаныя з асбай і часам. Ва ўкраінскай мове інфінітыў складаецца з асновы і суфікса **-ти**, радзей **-ть** (пераважна ў мове фальклору і ў размоўным стылі: *Постій, чумак, постривай, шляху в людей розпитай, гей, гей, чи не заблудився. – мені шляху не питать; прямо степом мандрувать, гей, гей, долю здоганять!* (Народна творчість). *Эпоху, де б душею відпочитъ, з нас кожен має право вибирати* (М. Рильський), пасля

якіх можа далучацца постфікс **-ся (-сь)**: *читати, хвилюватися*. Інфінітыўныя формы асобных дзеясловаў могуць ужывацца з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (*істки, істонькі, істочкі, спаткі, спатонькі, спаточки, питкі, питонькі, питочки* і інш.), што таксама характэрна мове фальклорных твораў і размоўнаму стылю: *За сонцем хмаронька плыве, червоні поли розстилае і сонце спатонькі зове у сине море* (Т. Шевченко). Паказчыкам формы інфінітыва ў беларускай мове з'яўляюцца суфіксы **-ць, -ці, -чы**: *спаць, піць; есці, лезці; стрыгчы, секчы, таўчы, валачы*. У рускай мове ўжываюцца суфіксы **-ти, -ть, -чь**: *идти, бегать, стричь, писать, толочь, нести..*

Трыванне (рус. вид, укр. вид) – граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да мяжы гэтага дзеяння, яго закончанасці. Адрозніваюць дзеясловы закончанага трывання (укр. *доконаного виду*; рус. *совершенного вида*) *пабудоваў, пабудую, перапісаў, перапішу*; укр. *збудував, збудую, переписав, перепишу*; рус. *построил, построю, переписал, перепишу* – і незакончанага трывання (укр. *недоконаного виду*; рус. *несовершенного вида*): *слухаю, танцуеш, вучыла, буду сеяць*; укр. *слухаю, танцюєш, вчила, буду сіяти*; рус. *слушаю, танцуешь; учила; буду сеять*. Існуюць дзеяловы толькі закончанага: *закричати, заговорити, подумати, політати, нагулятися* (бел. *закрычаць, загаварыць, падумаць, палётаць, нагуляцца*; рус. *закричать, заговорить, подумать, полетать, нагуляться*) або толькі незакончанага: *стукати, кричати, водити* (бел. *стукаць, крычаць, бегаць, вадзіць*; рус. *стучать, кричать, бегать, водить*) трывання. Такія дзеяловы называюцца **аднатривальнымі** (укр. *одновидовими, рус. одновидовые*). Апрача аднатривальных, выдзяляюць і **двухтривальныя** (укр.: *двовидові, рус.: двухвидовые*), у якіх у адной і той жа словаформе аб'яднаны значэнні абодвух трыванняў. Ва ўкраінскай мове гэта пераважна дзеясловы, утвораныя ад слоў іншамоўнага паходжання з дапамогай суфіксаў: **-ува-, -ізува- / -изува, -ірува- / -ирува**: *атэстувати, гарантувати, экспартувати, вітамінізувати, электрызувати, модернізувати, кодифікувати* (бел.: *атэставаць, гарантаваць, экспартаваць, вітамінізаваць, электрызаваць, мадэрнізаваць, кадыфікаваць*; рус.: *аттестовать, гарантировать, экспортировать, витаминировать, электризовать, модернизировать, кодифицировать*). Аднак у рускай мове дзеясловы са значэннем абмежаванасці ў часе (*подержать*), заканчэнне дзеяння (*отбегать*), інтэнсіўнасці (*разбежался*) і інш. не ўтвараюць трывальных пар

Катэгорыя пераходнасці / непераходнасці. (рус. категория переходности / непереходности, укр. категория перехідності / перехідності) звязана з адносінамі дзеяння да аб'екта. **Пераходныя дзеясловы** абазначаюць дзеянне, накіраванае непасрэдна на аб'ект: *спекти каравай, навчати дітей* (бел. *спячы каравай, вучыць дзяцей*; рус. *испечь каравай, учить детей*). Аб'ект пасля пераходных дзеясловаў выражаецца аднолькавымі формамі: 1) вінавальнага склону без прыназоўніка: *слухати пісню, виконати завдання, посадити дерево, написати твір* (бел. *слухаць песню, выканаць заданне, пасадзіць дрэва, напісаць твор*; рус. *слушать песню, сделать задание, посадить дерево, написать произведение*) 2) роднага склону без прыназоўніка: а) калі дзеянне распаўсюджваецца не на ўвесь прадмет, а толькі на яго частку: *відсыпати цукру, налити воды, насыпати борошна* (бел. *адсыпаць цукру, наліць вады, насыпаць мукі*; рус. *отсыпать сахара, налить воды, насыпать муки*); б) калі перад дзеясловам стаіць адмоўная часціца **не**: *не виконати вправи* (бел. *не выканаць задання*; рус. *не сделать задания*). **Непераходныя дзеясловы** абазначаюць дзеянне, якое не накіравана на нейкі аб'ект, а адносіцца толькі да ўтваральніка: *зеленіе ліс, птах летить, батько сумує* (бел. *зелянее лес, птушка ляціць, бацька сумуе*; рус. *зеленеет лес, птица летит, отец грустит*). Амаль усе дзеясловы з постфіксам **-ся** (ва ўкраінскай і рускай мовах), **-ца** (у беларускай) з з'яўляецца непераходнымі (укр. *митися, одягатися, зустрічатися, веселитися, листуватися*; рус. *мыться, одеваться, встречаться*,

веселіться, переписуваться; бел. *мыцца, апранацца, сустракацца, весяліцца, перапісвацца*). У адрозненне ад української мови, у рускій непереходнімі з'яўляюцца дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-нича-**, **-ствова-**: *столярничать, бодрствовать*, а таксама ўтвораныя ад прыметнікаў з дапамогай суфікса **-е-**: *синеть, зеленеть*.

Катэгорыя стану (рус. категория залога, укр. категорія стану) абазначае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам (утваральнікам дзеяння). Гэтыя адносіны могуць быць дваякія. У сучаснай ўкраінскай і рускай літаратурных мовах адрозніваюць тры катэгорыі стану: актыўны, пасіўны і сярэдне-зваротны. У беларускай мове з улікам адносін паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам (граматычным і лагічным) вызначаюць два станы дзеясловаў: *незалежны і залежны*; у рускай і ўкраінскай мовах вызначаюць яшчэ *сярэдне-зваротны і нулявы* стан. Дзеясловы **незалежнага стану** (рус. активного залога, укр. активного стану) абазначаюць дзеянне, актыўна накіраванае ад суб'екта (дзеяча) на аб'ект (прадмет), выражаны назоўнікам у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *Бризки променя нетлінного золотять пожовклий лист*. (рус.: *Рабочие строят дом*; бел.: *Чалавек вывучае космас*). У рускай і ўкраінскай мовах да незалежнага (актыўнага) стану адносяцца толькі пераходныя дзеясловы, якія ўжываюцца без постфікса **-ся**. У беларускай мове да незалежнага стану адносяць: а) непереходныя незваротныя дзеясловы: *хадзіць, сядзець, ездзіць, жыць, гаварыць* і інш.; б) незваротныя безасабовыя дзеясловы тыпу *світае, вечарэе, падмарожвае*; в) зваротныя дзеясловы, утвораныя ад пераходных (*мыцца, апранацца*), непереходных (*дыміцца, стукацца*), безасабовыя зваротныя дзеясловы (*змяркацца, нездаровіцца*), зваротныя дзеясловы, якія не могуць ужывацца без постфікса (*баяцца, смяяцца, усміхацца*).

Дзеясловы **залежнага стану** (рус. пассивного залога, укр. пассивного стану) выражаюць адносіны, пры якіх назоўнік, які называе суб'ект дзеяння, выступае дапаўненнем у форме творнага склону, а назоўнік, які азначае аб'ект дзеяння, выконвае ролю дзейніка: *Де трактором нива оretься, там добре живеться* (Нар. творч.). Дзеясловы залежнага стану ўзнікаюць ад дзеясловаў незалежнага стану з дапамогай постфікса **-ся**: *Студент пише курсову роботу - Курсова работа пишеться студентом*. Значэнне залежнага стану, як правіла, перадаецца: а) асабовымі формамі дзеясловаў 3 ас. адз. і мн. л. незакончанага трывання пераходных дзеясловаў, у якіх дадаецца постфікс **-ся**: *выполняют – выполняться; убирают – убираться*; б) з дапамогай дзееспрыметнікаў залежнага стану, што ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў шляхам далучэння суфіксаў **-ем-** (**-им-**), **-нн-**, **-енн-**, **-т-**: *убираемый, убранный, выполненный, вымытый* і г. д.

Дзеясловы **сярэдне-зваротнага стану** (рус. средне-возвратного залога, укр. середньо-зворотнага стану) выражаюць такія адносіны, пры якіх дзеянне выконваецца суб'ектам і накіравана на яго – суб'ект з'яўляецца адначасова і аб'ектам дзеяння: *В бризках променя купаются вже прив'ялії квітки; листья жовкне і згортається, і знесилено схиляються пелюстки* (В. Ярошенко).

Катэгорыя стану ўласціва не ўсім дзеясловаў. Ва ўкраінскай і рускай мовах існуюць дзеясловы **нулявога стану** (рус. нулевого залога, укр. нульовага стану). Яны называюць дзеянне, якое датычыцца толькі суб'екта (дзеяча). Да іх адносяцца: а) непереходныя дзеясловы, якія не выказваюць якіх-небудзь стасункаў дзеяння да суб'екта: *летіти, бігти, плакати, спати, пливти, стояти*; б) непереходныя дзеясловы, якія без постфікса **-ся** не ўжываюцца: *боятися, смятисся, намагатисся, пишатисся*; (рус. *боятся, каются, надеются*); в) безасабовыя дзеясловы з постфіксам **-ся**: *не спитсся, не сидитсся, розвидняється*; (рус. *дремлетсся, спитсся, смеркаетсся*); г) пераходныя дзеясловы, утвораныя ад непереходных пры дапамозе прэфікса і постфікса **-ся**, якія

надаюць новае лексічнае значэння: *наплакатися* (параўн.: *плакати*), *насидітисся*, *добігатисся* (рус. *поручиться – поручить, прощатисся – прощать*).

Катэгорыя ладу (рус. категория наклонения, укр. категорія спосібу) выражае адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да рэчаіснасці. Гэтыя адносіны ўстанаўліваюцца тым, хто гаворыць. Дзеянне можа рэальным (якое сапраўды існуе або не існуе ў пэўным часе) і нерэальным (магчымым або пажаданым): *зробіў бы, зрабі*. Ва ўкраінскай, рускай і беларускай мовах адрозніваюць тры лады дзеяслова: абвесны, умоўны, загадны.

Дзеясловы **абвеснага ладу** (рус. изъявительное наклонение, укр. дійсний спосіб) абазначаюць дзеянне як рэальны факт, сцвярджаючы ці адмаўляючы яго наяўнасць у цяперашнім: *Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плітою* (І. Цю па), прошлым: *Наливались, половіли жита* (І. Цюпа); ці будучым часе: *Він зрозуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози* (М. Стельмах). Дзеясловы абвеснага ладу, за выключэннем безасабовых, маюць формы асобы і ліку (а ў прошлым часе – ліку і роду). Дзеясловы **ўмоўнага ладу** (рус. сослагательное наклонение, укр. умовний спосіб) абазначаюць дзеянне магчымае, пажаданае, якое можа ці магло б адбыцца пры пэўных умовах: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були* (П. Дорошенко). Формы ўмоўнага ладу ва ўкраінскай мове ўтвараюцца спалучэннем формаў дзеяслова прошлага часу з часціцай **би (б)**, а у рускай і беларускай — **бы (б)**. Ва ўсіх усходнеславянскім мовах дзеясловы ва ўмоўным ладзе змяняюцца па родах і ліках, але не маюць формаў асобы і часу. Формы **загаднага ладу** (рус. повелительное наклонение, укр. наказовий спосіб) паказваюць, што дзеянне павінна ажыццявіцца ў выніку пабуджэння, патрабавання ці просьбы, прычым гэтае пабуджэнне (патрабаванне, просьба) можа быць накіравана і да неадушаўлёных прадметаў, што ўспрымаюцца як адушаўлёныя: *Ой, дівчино, відчини, Своє-моє серденько звесели* (укр. народна пісня). Дзеясловы загаднага ладу маюць катэгорыю ліку, асобы (2-й асобы адз. ліку, 1-й і 2-й мн. ліку, 3-й адз. і мн. ліку). Яны ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу: форма 2-й асобы адзіночнага ліку ва ўкраінскай і рускай мовах утвараецца пры дапамозе канчатка **-и (-ы)**: *біж-и, вар-и, напиши-и, вибер-и* (рус. *доложи, убери, принеси*, бел. *нясі, бяры* – або без іх далучэння (нулявы канчатак): *сып, стань, слухай; бігай, ляж, встань, дістань; кинь, стань, ляг*. У 2-й асобе множнага ліку ўжываецца постфікс **-те (-це)** (укр. *читайте, звеселяйте, прочитайте, насипте*; бел. *нясіце, сыпце, станьце, біце*; рус. *играйте, несите*). Форма 1-й асобы множнага ліку ўтвараецца: ва ўкраінскай мове – пры дапамозе канчаткаў **-ймо (-ім), -мо**: *пишімо, варімо, читаймо, станьмо, приляжмо*; у беларускай мове – канчаткаў **-ем, (-эм, -ам), -ім (-ым)**, зрэдку – **-ма**: *ідзем, бярем, вспомнім, станьма, гляньма, кіньма, рэжма*, прычым некаторыя супадаюць з формай будучага простага часу: *скажам, возьмем, зробім*; у рускай мове выкарыстоўваюцца формы, якія супадаюць з формамі абвеснага ладу: *ідем! смотрим! оплачиваем!* Форма 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ва ўкраінскай і беларускай мовах утвараецца з дапамогай спалучэння часцічы **хай (нехай)** (бел. **хай, няхай**) з дзеясловамі трэцяй асобы адзіночнага або множнага ліку цяперашняга ці будучага часу закончанага трывання: *хай (нехай) принесе, хай (нехай) заспівае, хай (нехай) принесут, хай (нехай) заспівають* (бел. *няхай зробіць, хай прачытаюць*). У рускай мове аналітычныя формы дзеясловаў утвараюцца далучэннем часціц **пусть (пускай)** да формы 3 ас. адз. і мн. ліку цяперашняга або будучага часу: *пусть играет, пускай отдыхает, пусть напечатает*.

Катэгорыя часу (рус. категория времени, укр. категорія часу) – дзеяслоўная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння, працэсу або стану да моманту гутаркі. Супрацьпастаўленне дзеяслоўных формаў адносна моманту гутаркі выражаецца ў формах прошлага, цяперашняга і будучага часу, якія мае толькі абвесны лад.

Цяперашні час (рус. настоящее время, укр. теперішній час) абазначае дзеянне, што адбываецца ў момант гутаркі. Дзеясловы цяперашняга часу змяняюцца па ліках і асобах. Формы цяперашняга часу ўтвараюцца пры дапамозе асабовых канчаткаў, якія далучаюцца да асновы цяперашняга часу. Па характары асабовых канчаткаў дзеясловы ў цяперанім часе маюць два спражэнні. Да *першай спражэння* належаць дзеясловы, якія ў трэцяй асобе множнага ліку маюць канчатак: бел. **-уць (-юць)**, укр. **-уть (-ють)**, рус. **-ут (-ют)**, а ў канчатках першай асобы множнага ліку, другой асобы адзіночнага і множнага ліку – галосныя **е, о**: *нясуць, ведаюць, нясём, ведаем, несяце, ведаеце; несуть, знают, несемо, знаем, несеш, знаеш, знаете, несете; несут, знают, несем, знаем, несете, знаете*. Да *другога спражэння* належаць дзеясловы, якія ў трэцяй асобе множнага ліку маюць канчатак: бел. **-аць (яць)**, укр. **-ать (-ять)**, рус. **-ат (-ят)**, а ў канчатках першай асобы множнага ліку, другой асобы адзіночнага і множнага ліку – галосныя **ы ці і**: *крычаць, стаяць, крычым, стаім, крычыш, стаіш, крычыце, стаіце; кричат, стоят, кричим, стоим, кричишь, стоишь, кричите, стоите*. Асобна вылучаюць **рознаспрагальныя** дзеясловы: бел. *бегчы*, рус. *бежать, хочет*. Дзеясловы (бел. *есці, даць*, рус. *есть, дать*) з’яўляюцца дзеясловамі **архаічнага** спражэння.

Ва ўкраінскай мове дзеяслоў **быць** утварае адзіную для ўсіх асоб форму – **є**. У сучаснай ўкраінскай літаратурнай мове разам з такой формай ўжываюцца і старажытныя формы: **єси** – другая асоба адзіночнага ліку, **єсть** – трэцяя асоба адзіночнага ліку, **суть** – трэцяя асоба множнага ліку: *Що ти засила еси? - питали* (П. Тичина). У беларускай і рускай мовах гэты дзеяслоў ужываецца ў адзінай форме **ёсць (есть)**, форма **суць (суть)** можа сустракацца ў навуковым і публіцыстычным стылі.

Ва ўкраінскай мове ў 3-й асобе адзіночнага ліку і ў 1-й асобе множнага ліку некаторыя дзеясловы могуць мець *усечаную* форму: *розмовляє і розмовля, вмирає і вмира; розмовляємо і розмовляєм, вмираємо і вмираєм*, характэрную для размоўнага стылю. Акрамя таго, пры ўтварэнні асабовых форм дзеясловаў II спражэння адбываецца спецыфічнае чаргаванне *б, п, в, м, ф // бл, пл, вл, мл, фл* (3-я ас. мн. ліку): *любити – люблять, топити топлять* і пад. У рускай і беларускай мовах такія формы адсутнічаюць.

Прошлы час (рус. прошедшее время, укр. минулий час) абазначае дзеянне, якое адбывалася або адбылося да моманту гутаркі. Дзеясловы прошлага часу змяняюцца па ліках і родах (у адзіночным ліку): *здійснив, здійснила, здійснило, здійснили*. У беларускай мове большасць дзеясловаў утвараюцца ад асновы інфінітыва шляхам далучэння суфікса ва ўкраінскай – суфікса **-л- (-в-)**, у рускай мове – толькі суфікса **-л-** і канчаткаў: нулявога для мужчынскага роду (бел. *узяў, пайшоў*; укр. *носив, читав, білів*; рус. *сказал, поехал, светил*), **-а** для жаночага роду (бел. *узяла, пайшла*; укр. *бігла, читала*, рус. *светила*), **-а, -о** для ніякага роду (бел. *дзіця несла, жыло*; укр. *дитя читало, бігло*, рус.: *дерево упало*), **-і** для множнага ліку (бел. *узялі, пайшлі, неслі, жылі*; укр. *читали, бігли*, рус. *прожили, читали*). Калі аснова інфінітыва заканчваецца на зычны, то ў форме прошлага часу ўжываецца нулявы суфікс: бел. *нёс, рос, збярог, змерз, збярог*; укр. *ніс, товк, біг, віз*; рус. *высох, промок, нёс, тёр, берёг, ошибся, замёрз*.

Ва ўсходнеславянскіх мовах функцыянуе форма **даўномінулага** часу, якая паказвае, што адно з дзеянняў папярэднічае другой, і з’яўляецца рэшткамі былога плюсквамперфекта. Гэтая форма ва ўкраінскай і беларускай мовах утвараецца пры дапамозе спалучэння дапаможнага дзеяслова *быць* у формах прошлага часу і знамянальнага дзеяслова ў гэтай жа форме: бел. *быў пайшоў, была памкнулася, былі сабраліся*; укр. *забув був, забула була, забуло було, забули були*. У рускай мове дапаможны дзеяслоў ужываецца ў застылай форме *было*: *собрался было, открыли были*.

Будучы час (рус. будущее время, укр. майбутній час) паказвае дзеянне, якое будзе адбывацца пасля таго, як пра яго паведамаць. Будучы час ўжываецца ў дзвюх формах – закончанага і незакончанага трывання. Будучы час закончанага трывання –

гэта *простая* форма будучага часу, якая мае сродкі выражэння, агульныя з формамі цяперашняга часу: *біжу – прыбіжу, біжыш – прыбіжыш, біжым – прыбіжым*. Дзеясловы будучага часу незакончанага трывання маюць дзве формы – складаную і састаўную. *Складаная форма* (укр. складна форма, рус. сложная форма) характэрная ўкраінскай мове; яна ўтвараецца шляхам далучэння да інфінітыва асабовых канчаткаў *-му, -меш, -ме, -memo, -мете, -муть: писатиму, писатимеш, писатиме, писатимемо, писатимете, писатимуть*. *Састаўная форма* (укр. складова форма, рус. составная форма) ва ўсіх усходнеславянскіх мовах утвараецца спалучэннем інфінітыва і асабовых формаў дапаможнага дзеяслова *быць* (будучы час простая форма): бел. *буду пісаць*; укр. *буду пісати*; рус. *буду писать*.

Катэгорыя асобы (рус. категория лица, укр. категорія особи) выказвае адносіны дзеяння і яго суб'екта да таго, хто гаворыць. Выканаўцам дзеяння можа быць суб'ект паведамлення, суразмоўца (слухач – адрасат паведамлення) або асоба ці прадмет, якія не прымаюць непасрэднага ўдзелу ў камунікатыўным акце (аб'ект паведамлення). Адрозніваюць тры асабовыя формы ў адзіночным множным ліках. Форма **першай асобы** перадае значэнне суб'екта паведамлення (той, хто гаворыць і з'яўляецца выканаўцам дзеяння), **другая асоба** – адрасат паведамлення (выканаўцам з'яўляецца слухач), **трэцяя асоба** – аб'ект паведамлення (і не казаў, і не слухач): *я розпвідаю, ми розпвідаємо, ти розпвідаєш, ви розпвідаєте, він розпвідає, вони розпвідають*. Асабовыя формы ўласцівыя дзеясловам цяперашняга і будучага часу, а таксама дзеясловам загаднага ладу. Значэнне асабовых дзеясловаў выражаецца з дапамогай канчаткаў.

У дзеясловаў прошлага часу і ўмоўнага ладу значэнне асобы вызначаецца сінтаксічна: *я розпвідав, ти розпвідав, вона розпвідала, воно розпвідало; я розпвів би, ти розпвів би, вона розпвіла б, вони розпвіли б*.

Безасабовымі дзеясловамі (рус. безличный глагол, укр. безособовий дієслово) называюцца дзеясловы са значэннем дзеяння, якое адбываецца само па сабе, без удзелу ўтваральніка. Безасабовыя дзеясловы ў асноўным ужываюцца ў трэцяй асобе адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу (*доцить, смеркає, розвідняється*) або ў форме ніякага роду прошлага часу (*вигоріло, замело*). Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах вылучаюць некалькі семантычных груп безасабовых дзеясловаў: а) дзеясловы, якія азначаюць стан прыроды: *розвідняється, смеркає, сутеніє* (бел. *развіднела, вечарэе*; рус. *світает, вечереет*); б) дзеясловы, якія вызначаюць фізічная або псіхічнае стан чалавека: *спіться – не спіться, не лежыться* (бел. *спіцца, не ляжыцца*; рус. *не спится, не лежится*); в) дзеясловы, якія перадаюць стыхійныя з'явы прыроды: *залило, замело, висушило, вигоріло* (бел. *заліло, замяло*; рус. *залило, замело*); г) дзеясловы, у якіх ацэньваецца ступень або неабходнасць якога-небудзь дзеяння: *вистачає, бракує, розійшлося, належить* (бел. *хапае, належыць*; рус. *хватает, принадлежат*); д) дзеясловы, якія выказваюць значэнне выпадковасці, незалежнага ад асобы стану: *щастить, таланить* (бел. *вязе*; рус. *везет*).

Дзеепрыметнік (рус. причастие, укр. дієприкметник) – гэта неасабовая форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета паводле дзеяння: *змарнілий, забутий, написаний*. У дзеепрыметніку спалучаюцца прыкметы дзеяслова і прыметніка. Як і іншым формам дзеяслова, дзеепрыметніку ўласцівы катэгорыі трывання (закончанага і незакончанага), часу (цяперашняга і прошлага), стану (актыўнага і пасіўнага). Дзеепрыметнікі змяняюцца па родах, ліках і склонах. Поўныя дзеепрыметнікі ва ўсіх усходнеславянскіх мовах скланяюцца як поўныя прыметнікі адпаведнай асновы.

Паводле дзеяслоўных прыкмет дзеепрыметнікі падзяляюцца на актыўныя і пасіўныя, або **незалежнага стану і залежнага стану** (рус. причастия действительного

и страдательного залога, укр. активні і пасивні дієприкметники). І першыя, і другія бываюць цяперашняга і прошлага часу. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных і непераходнасць дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў: **уч-** (**-юч-**) – ад дзеяловаў першага спражэння; **-ач-** (**-яч-**) – ад дзеяловаў другога спражэння: *ведуть - ведучий (ведучий програми), сяють – сяючий* (рус. *испытывающий, действующий*). Такія дзеепрыметнікі не ўласцівыя для беларускай мовы, ужываюцца толькі ва ўстойлівых спалучэннях: *рухаючыя сілы, адыходзячыя падзеі*. Акрамя таго, у беларускай мове абсалютна недапушчальныя зваротныя дзеепрыметнікі.

Украінскія лінгвісты (Ю. Шоргат і інш.) лічаць дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу перыферычнымі ў марфалагічнай сістэме ўкраінскай мовы аддзяяслоўнымі ўтварэннямі і характарызуюць як кніжныя формы, ужытыя пераважна пад уплывам рускай мовы. Таму, як і ў беларускай мове, пры перакладзе з рускай мовы іх рэкамендуецца замяняць уласна ўкраінскімі моўнымі сродкамі (прыметнікамі, назоўнікамі, дзеепрыслоўямі, дзеясловамі-выказнікамі складаных сказаў): рус. *движущаяся колонна* – укр. *колона, що (яка) рухається* – бел. *калона, якая рухаецца*.

Правільна (укр.) Няправільна (укр.)

чинне законодавство діюче законодавство

керівник керуючий

голова зборів головующий на зборах

заохочувальні заходи заохочуючі заходи

той, що зеленіє зеленіючий

студент, що виступає виступаючий студент

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад інфінітыўнай асновы непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфікса **-л-** (асноўны сродак у беларускай і рускай мовах), а таксама суфіксаў **-вш-**, **-ш-** (асноўны сродак у рускай мове): *позеленіти - позеленілий, зів янути - зів 'ялий, зачерствіти – зачерствілий* (бел. *позелянелы, пазелянеўшыя, завялы, завяўшыя, счарсцвелы, пасталелы, утравелы*; рус. *позеленевший, увядший, зачерствелый, зачерствевший*). Гэтыя дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеяловаў закончанага трывання.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ен-**, **-т-** (бел. *зроблены, задуманы, шыты, привезены*; рус. *сделанный, задуманный, пошитый, привезенный*; укр. *бажаний, плутаний, рубаний, розпиляний, привезений, спечений, принесений, попереджений, повідомлений, напоєний, засвоєний*). Пры дапамозе суфікса **-т-** узнікаюць дзеепрыметнікі ад аднаскладовых дзеяслоўных каранёў: бел. *надзьмуты, абарэты, пабіты, падзёрты*; рус. *надутый, обогретый, побитый, подранный*; укр. *дутый, грітий, битий, дертий*. Ва ўкраінскай мове ад дзеяловаў, у аснове якіх ёсць суфікс **-ну-**, утвараюцца дзеепрыметнікі пры дапамозе суфіксаў **-єн-** і **-т-**: *згорнути - згорнений, згорнутый; одягнути – одягнений, одягнутий; висунути – висунений, висунутый*. Такія паралельныя формы могуць утварацца і ад дзеяловаў, у аснове якіх ёсць спалучэнні **оро, оло**: *колоти - колений, колотий; молоти - мелений, молотий; розпороти - розпорений, розпоротий*.

Дзеепрыметнікі могуць страчваць уласцівыя ім дзеяслоўныя прыкметы і пераходзіць у разрад прыметнікаў. Напрыклад, у спалучэннях *квашена капуста, парене молоко* слова *квашена, парене* – прыметнікі, бо выражаюць прымету прадмета (бел. *квашаная капуста*, рус. *квашенная капуста*). А ў выразах *капуста, квашена у діжці, молоко, парене в печіті* (бел. *квашаная ў дзяжы капуста*, рус. *квашенная в бочке капуста*) – дзеепрыметнікі, бо выказваюць прымету дзеяння. Дзеепрыметнікі могуць

пераходзіць у назоўнікі, трацячы пры гэтым і дзеяслоўныя, і прыметнікавыя прыкметы: *забіраіць параненых, думка ученога*.

Украінскай мове характэрныя спецыфічныя **безасабовыя формы на -но, -то**. Па паходжанні нязменныя дзеяслоўныя формы на **-но, -то** непасрэдна звязаны з дзеепрыметнікамі, паколькі ўтвараюцца ад дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу: *напісаный - напісана, выкананый - выканана, вкритый - вкрито, політый - політо*. Гэтыя формы цалкам страцілі здольнасць выказваць прыкмету прадмета і выражаюць дзеянне неназванай або невядомай асобы, таму выступаюць галоўным членам убезасабовых сказах: *Дивлюся – ранком вже заволожено серпанком сіреньке небо* (Л. Украінка). *Ой у полі жито копитами збито* (Нар. творч.). Рускай і беларускай літаратурным мовам такія дзеяслоўныя формы неўласцівыя.

Дзеепрыслоўе (рус. деепричастие, укр. дієприслівник) – гэта нязменная дзеяслоўная форма, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам. Ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах дзеепрыслоўе мае наступныя прыкметы прыслоўя: з'яўляецца нязменным словам; выступае ў сказе акалічнасцю – і, як і дзеяслоў, мае граматычную катэгорыю трывання (закончанага і незакончанага); катэгорыю пераходнасці / непераходнасці: (укр. *читаючи книгу, слухаючи вчителя, мчить підстрибуючи, умирати стоячи*; бел. *чытаючы кнігу, слухачы настаўніка, імчыць падскокваючы, паміраць стоячы*; рус. *читая книгу, слушаая учителя, мчатся подскакивая, умирають стоя*).

Марфалагічна выражанага часу дзеепрыслоўі не маюць. Яны ўказваюць на такія дзеянні ці стан, якімі суправаджаецца выкананне асноўных дзеянняў або станаў, выражаных дзеяслоўнымі формамі цяперашняга, будучага або прошлага часу. Абодва дзеянні могуць супадаць (укр. *рыдають, заламуючи руки*; бел. *галоссяць, заламваючы рукі*; рус. *рыдают, заламывая руки*) або адбывацца паслядоўна (укр. *выконавши завдання, відпочив*; бел. *выканаўшы заданне, адпачыў*; рус. *выполнив задание, отдохнул*). Суб'ект дзеянне, названае дзеепрыслоўем, павінен супадаць з суб'ектам дзеяння, названага формай дзеяслова-выказніка.

Дзеепрыслоўі **незакончанага** трывання ўзнікаюць ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфіксаў: укр. **-учи (-ючи), -ачи (-ячи)**, бел. **-учы- (-ючы-), -ачы- (-ячы-)**, рус. **-а, -я**): *несуть - несучи, читають - читаючи, лежат - лежащи, стоят - стоячи* (бел.: *несучы, чытаючы, лежачы, стоячы, ходзячы*; рус.: *читая, неся, стоя, лежа*). Дзеепрыслоўі **закончанага** трывання ўзнікаюць ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-ши-** (калі аснова заканчваецца на зычны) (бел. **-шы-**, рус. **-ши-**) і **-вши-** (пасля асновы на галосны) (бел. **-ўшы-**, рус. **-в-, -вши-**): *побачити - побачивши, привезти - привезши, поднять - поднявши, зачинити - зачинивши*. (бел.: *прывёсшы, падняўшы, зачыныўшы, узяўшы*; рус.: *возвратившись, подняв, закрыв, написал*).

Прыслоўе (рус. наречие, укр. прислівник) – гэта знамянальная нязменная частіна мовы, якая выражае прыкмету дзеяння, стану ці іншай прыкметы: *міцно стискаці, сьгодні відвідати, надзвычайно гарний, чытання вголос*. З іншымі членамі сказа прыслоўі звязаны па спосабу прымыкання. Выражаючы разнастайныя акалічнасці ці толькі ўказваючы на іх, прыслоўі могуць паясняць дзеясловы: рус. *глухо зашумело море*, бел. *глуха зашумела мора*, укр. *глухо зашуміло море*; дзеепрыслоўі: *пронзительно скрипя*, бел. *далёка адышоўшы*, укр. *ідучи вслід*; дзеепрыметнікі (атрыбутыўныя і прэдыкатыўныя): рус. *хорошо одетый, гладко побритый*, бел. *добра апрануты, шчодро адораны*, укр. *навстіж відчинений, вкрай збентежений*; прыметнікі: рус. *всегда веселый, очень интересный*, бел. *заўсёды вясёлы, вельмі цікавы*, укр. *завжди веселий, дуже цікавий*; парадкавыя лічэбнікі: рус. *пятый слева, второй снизу*, бел. *пяты злева, другі знізу*, укр. *п'ятий зліва, другий знизу*; прыслоўі: рус. *совсем близко, почти*

официально, вчера утром, бел. зусім блізка, амаль афіцыйна, учора раніцай, укр. зовсім близько, майже офіційно, учора ранком.

Разрады прыслоўяў па значэнні. Па значэнні прыслоўі дзеляцца на наступныя разрады: 1) азначальныя (уключаюць прыслоўі якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, параўнання і прыпадабнення, а таксама сумяшчальнасці); 2) акалічнасныя (уключаюць прыслоўі месца, часу, прычыны і мэты); 3) прэдыкатывыя; 3) мадальныя.

Азначальнымі прыслоўі выражаюць якасныя прыкметы дзеяння або спосаб іх праяўлення, меру або ступень: *весело смяіцца, швидко бігти, робити по-нашому, страшенно блідий, зовсім вільно, дуже старанный.*

Сярод **азначальных** прыслоўяў адрозніваюць: 1) якасныя (якасна-азначальныя) прыслоўі характарызуюць дзеянне ці іншую прыкмету з боку якасці. Яны ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў з дапамогай суфікса *-о, -е*: *прекрасний – прекрасно, сумлінно, весело, мудро, розумно, гаряче, добре.* У старабеларускай і стараўкраінскай літаратурнай мовах такія прыслоўі часта ўтвараліся і ад прыметнікаў з цвёрдай асновай: *плачливе, даремне, згодливе, безвинне, добровольне, зрадливе, вдячне, безпечне.* Такія прыслоўі ў сучаснай украінскай мове прадстаўлены больш шырока, чым у рускай і беларускай: *добре, дуже, зле, гаряче, хороше, терпляче;* у беларускай мове іх ужыванне абмежавана размоўна-дыялектнымі формамі (*балесне, выгодне, дзіўне, канечне, марне, пэўне*), а літаратурнай нормай з'яўляюцца ўтварэнні на *-а* (з *-о*): *дзіўна, марна* і г.д. Ад якасных прыслоўяў ўтвараюцца формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання: *весело – веселіше, найвеселіше.* Ступені формы прыслоўяў ўзнікаюць так жа, як і ступені формы прыметнікаў, захоўваючы ўсе асаблівасці працэсу: рус. *весело, печально, отлично, бурно, стремительно;* бел. *весела, сумна, выдатна, бурна, імкліва;* укр. *весело, сумно, журливо, відмінно, бурно, бурхливо, стримко, стримливо, навално;* 2) колькасныя (колькасна-азначальныя) прыслоўі перадаюць ступень інтэнсіўнасці дзеяння або меру ці ступень праяўлення прыкметы. Група гэтых прыслоўяў лексічна абмежаваная: рус. *дважды, вдвое, надвое, вдвойне; мало, много, немного;* бел. *двойчы, удвая, надвое, удвайне; мала, многа, нямнога;* укр. *двічі, вдвое, подвійно, мало, багато, небагато;* 3) прыслоўі спосабу дзеяння ўказваюць на спосаб дзеяння: рус. *без умолку, вдребезги, вразвалку, вслух, вкось, наизнанку, исподволь, потихоньку, бегом, исподтишка;* бел. *вярхом, пехатою, накрыж, цішком, нечакана, упоперак;* укр. *вголос, підряд, спросоння, вплав, напоказ, поволі, жартома.*

Параўнальна-прыпадабняльныя прыслоўі паказваюць, як і якім спосабам адбываецца дзеянне, пры гэтым выражаецца падабенства, прыпадабненне ці параўнанне прымет: рус. *по-южному, по-вашему, по-партизански, по-чувашски, артистически, дружески, отечески, матерински, колесом, вихрем;* бел.: *па-брацку, па-сямейнаму, па-людску, па-майску;* укр.: *по-київськи, по-українськи, по-новому, по-студенському, по-нашому, стовпом, горою.*

На **сумешчанасць выканання дзеяння** ўказваюць такія прыслоўі, як рус.: *вдвоем, втроем, стаями, табунами, парами, повзводно, поротно, по двое, по трое;* бел.: *удваіх, утраіх, гуртам, парамі, паўзводна, паротна, па двое, па трое;* укр.: *удвох, гуртом, поодиноці, спільно, врозбід* і інш.

Акалічнасныя прыслоўі ўказваюць на месца, час, прычыну і мэту выканання дзеяння: рус. *где, здесь, там, тут, везде, повсюду, близко, вблизи, далеко, вдалеке, вверх, вниз, куда, сюда, туда, докуда, когда, теперь, после, всегда, тогда, прежде, теперь, сперва, потом, сегодня, завтра, почему, потому, сгоряча, со зла, сдуру, сослепу, поневоле;* бел. *дзе, тут, там, усюды, блізка, зблізу, далёка, здалёк, уверх, уніз, куды, туды, сюды, дакуль, калі, цяпер, зараз, пасля, заўсёды, тады, раней, потым, чаму, таму, са зла, нявольна;* укр. *де, куди, звідки, там, туди, здалека, вперед, вниз, наверх, близько, далеко, високо, низко, глубоко, коли, тепер, завжди, іноді, давно,*

незабаром, чому, тому, ненароком, поневолі, згарячу, спросоння, навіщо, на зло, вжарт, наперекір, на сміх і інш.

Ступені параўнання прыслоўяў. Як і якасныя прыметнікі, шматлікія якасныя прыслоўі ўтвараюць формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання. **Вышэйшая ступень** (кампаратыў) абазначае прымету, якая праяўляецца ў дадзеным дзеянні ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з тым жа ці іншым дзеяннем. У рускай мове сінтэтычная форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца з дапамогай суфіксаў *-ее (-ей), -е, -ше*, напрыклад: *веселее, добрее, вкуснее, дружнее, глуше, тише, реже, громче, проще, выше, ближе*. У беларускай мове такія прыслоўі маюць суфіксы *-ей, -эй (-ай)*: *весьлей, дабрэй, смачней, дружней глушэй, цішэй, радзей, грамчэй, прасцей, вышэй, бліжэй* (у гутарковым маўленні магчымы таксама такія варыянты, як *вышай, бліжай* і інш.). Ва ўкраінскай мове формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца суфіксамі *-ше, -е, -че*: *дальше і далі, ширше, рідше, веселіше, спокійніше, ближче, важче, выще, дорожче*.

Агульнай рысай у трох мовах з'яўляецца наяўнасць у некаторых прыслоўяў форм вышэйшай (а таксама найвышэйшай) ступені ад суплетыўных асноў: рус. *хорошо – лучше, плохо – хуже, мало – меньше, много – больше*; бел. *добра – лепей (лепи), дрэнна – горай (горш), многа – болей (больш), мала – меней (мени)*; укр. *добре – краще, погано – гірше, мало – менше (мени), багато – більше (більш)*.

Для ўзмацнення ці падкрэслівання вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў у рускай мове выкарыстоўваецца прыстаўка *по-*, а таксама словы: *гораздо, значительно, чуть, куда, немного, еще*: *гораздо сильнее, значительно дальше, чуть ближе, куда лучше, немного спустя, еще позже*. Тую ж функцыю ў беларускай мове выконваюць словы *значна, нямнога, крыху, куды, яшчэ*: *значна прасцей, нямнога лягчэй, крыху халадней, куды лепей, яшчэ смялей*. Ва ўкраінскай мове адпаведна ўжываюцца словы *багато, значно, трохи, куды, ще*: *багато веселіше, значно ближе, трохи пізніше, ще дальше*. Аналітычныя формы утвараюцца шляхам спалучэння прыслоўяў *более, менее* (бел.: *болей, меней, больш, мени*) з прыслоўямі на *-о, -е* (бел. на *-а*): рус. *более энергично, менее ярко*; бел. *болей (больш) энергічна, мени яскрава*.

Найвышэйшая ступень (суперлатыў) абазначае прымету, якая праяўляецца ў найвышэйшай ступені ў параўнанні з іншымі такімі ж дзеяннямі. Сінтэтычныя формы найвышэйшай ступені якасных прыслоўяў ва ўсіх трох мовах звычайна ўтвараюцца шляхам далучэння да простых форм вышэйшай ступені прэфікса *най-* (бел. і ўкр. *най-*): рус. *наиболее, наименее, наилучше, наиглубже*; бел. *наиболее (наибольш), наименей (наимени), najlepей (наилепи), наиглыбей*; укр. *наиближче, найдружніше, найкраще, наилегше*. Такія формы часцей спалучаюцца з якаснымі прыметнікамі і прыслоўямі, радзей – з дзеясловамі. Аналітычныя формы ўтвараюцца шляхам далучэння да зыходнай формы прыслоўя слоў: бел. *наибольш, наимени (наибольш яскрава)*, рус. *наиболее, наименее (наименее болезненно)*, укр. *наибільш, наимени (наимени глибоко)*. Па кніжнай традыцыі ў рускай літаратурнай мове могуць ўжывацца простыя формы на *-айше, -ейше*, якія выражаюць высокую ступень праяўлення прыметы без параўнання (элятыў): *нижайше кланяюсь, строжайше приказываю, почтительнейше докладываю, глубочайше извиняюсь, покорнейше прошу*. Такія формы стылістычна афарбаваныя.

Прыслоўныя формы ацэнкі. Для разнастайных стылістычных мэт ад якасных прыслоўяў могуць утварацца формы ацэначнага характару, якія ўтвараюцца шляхам устаўкі спецыяльных суфіксаў са значэннем непаўнаты прыметы, памяншальнасці, ласкальнасці і г.д.: рус. *-оньк-, -еньк-, -онечк-, -енечк-, -ёхоньк-, -ёхонечк-, -очк-, -ечк-, -к-*: *легонько, раненько, трудненько, белёхонько, хорошенечко, маленечко, украдочкой, вечерком, рядом, бочком*; бел. *-еньк- (-аньк-), -енечк- (-анечк-), -утк- (-ютк-), -усеньк- (-юсеньк-), -усенечк- (-юсенечк-)*: *чысценька, скоранька, злёгеньку, ніколечкі*,

памаленечку, блізютка, блізіусенька, блізіусенечка, ціхутка, ціхусенька, ціхусенечка; укр.: важненько, трудненько, скрутненько, гарненько, давненько, легенько, легесенько, любенько, любесенько, змалечку, осьдечки, теперечки, тутеньки, тамечки і інш.

Прэдыкатыўныя прыслоўі. Прыслоўі звычайна выконваюць у сказе ролю акалічнасці (пры дзеясловах, дзеепрыслоўях, дзеепрыметніках) ці азначэння – пры прыметніках, прыслоўях. Але гэтым не абмяжоўваецца сінтаксічнае ўжыванне прыслоўяў, так як многія з іх, асабліва прыслоўі на *-o*, *-e* (у бел. на *-a*) могуць выконваць ролю галоўнага члена ў безасабовых сказах (з дзеясловамі-звязкамі *быць*, *стаць* ці без іх). Такія прыслоўі атрымалі назву прэдыкатыўных прыслоўяў. Разам з прэдыкатыўнымі назоўнікамі і прыметнікамі (*жаль*, *страх*, *рад*, *горазд*, *грустен*) іх часта вылучаюць у асобую часціну мовы – словы катэгорыі стану. Асновай для гэтага служыць тое, што дадзеныя прыслоўі абазначаюць стан прыроды (рус. *ветрено*, *жарко*, *холодно*, *тепло*, *тихо*; бел. *ветрана*, *жарка*, *холодна*, *цёпла*, *ціха*; укр. *вітряно*, *жарко*, *холодно*, *тепло*, *тихо*), стан асяроддзя (рус. *грязно*, *свободно*, *сыро*, *тесно*, *пусто*; бел. *брудна*, *гразка*, *свабодна*, *вільготна*, *цесна*, *пуста*; укр. *брудно*, *грязько*, *вільно*, *вогко*, *сыро*, *мокро*, *тісно*, *пусто*, *порожньо*); фізічны, псіхічны ці інтэлектуальны стан людзей (рус. *больно*, *грустно*, *печально*, *дурно*, *жалко*, *весело*, *боязно*, *нельзя*; бел. *балюча*, *сумна*, *весела*, *брызна*, *крыўдна*, *страшна*; укр. *боляче*, *сумно*, *млосно*, *недобре*, *весело*, *боязно*, *боязко*, *прикро* і інш.).

Мадальныя прыслоўі не выражаюць пэўнага значэння, а толькі надаюць асобным членам сказа або ўсяму сказу мадальныя адценні – магчымасці / немагчымасці, сцвярджэння, адмаўлення, парадак выкладу думак: *безперечно*, *звычайно*, *певно*, *можливо*, *нарэшті*, *напрыклад*, *по-перше*, *по-друге*, *отже*.

Службовыя часціны мовы (рус. *служебные части речи*, укр. *службові частини мови*). Знамянальным часцінам мовы супрацьпастаўляюцца незнамянальныя, або службовыя, часціны мовы. Да іх адносяцца *прыназоўнік*, *злучнік* і *часціца*, якія аб'ядноўваюцца ў адзін клас на аснове агульнасці прыкмет: 1) яны пазбаўлены номінатыўнай функцыі, г.зн. не называюць ні прадметаў, ні прыкмет, ні дзеянняў, ні колькасці; 2) не маюць граматычных катэгорый; 3) не выступаюць членамі сказа.

Службовыя часціны мовы ва ўсходнеславянскіх мовах развіваліся на базе агульнаславянскай і старажытнарускай граматычных сістэм, што абумовіла блізкасць дадзеных часцін мовы ў трох мовах. Аднак у кожнай з гэтай моў назіраюцца свае спецыфічныя асаблівасці ў складзе службовых часцін мовы (характэрна ўсім службовым часцінам мовы) і ў асаблівасцях іх функцыянавання (характэрна ў асноўным прыназоўнікам).

Прыназоўнікі (рус. *предлог*, укр. *прийменник*) – гэта службовыя словы, якія ў спалучэнні з формай ускоснага склону знамянальнага слова выражаюць залежнасць яго ад іншых знамянальных слоў, дыферэнцыруючы значэнне склонавай формы. Не маючы самастойнага лексічнага значэння, яны разам са склонавымі формамі назоўнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў выражаюць розныя сэнсавыя адносіны: **месца**: *Між коморой і будыночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко); **часу**: *У неділю годзіні о дев'ятій, коли сонце почало вже підійматися над кронами дерев, Варя вийшла в садок* (І. Сенченко); **мэты**: *Я дуже сміливий: я не боюсь нікого слабого; за правду битися готов я до загину...* (В. Самійленко); **прычыны**: *Народе мій, се ти!... Закаменілий в болю, дримаєш від віків, як вигаслий вулкан, ти все-усе втерев – зберіг лиш сні про волю і пам'ять гордых дій та скарб незгойних ран* (П. Карманський); д) **умовы**: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний* (Л. Українка); **уступкі**: *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Рильський); *А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір* (І. Цюпа).

Прыназоўнікі выражаюць пэўныя сэнсавыя адносіны толькі з адпаведнай склонавай формай. Яны могуць ужывацца з формай аднаго ўскоснага склону (*від, до, з-за, з-пад, серед, без* – толькі з родным склонам; *про, через* – з вінавальным склонам; *при* – з месным) або спалучацца з двума і больш склонамі (*перед, під, над* – з вінавальным і творным).

Па паходжанні прыназоўнікі дзеляцца на дзве групы: **першасныя (невыворныя)** і **другасныя (выворныя)**. Да першасных (невыворных) адносяцца старажытныя прыназоўнікі, паходжанне якіх ўстанавіць немагчыма (укр. *без, в (у, уві), від (од), для, до, з (із, зі, зо, ізо), за, крізь, між, на, над (наді, надо), о (об), під, по, при, про, через*). Большасць невыворных прыназоўнікаў у трох мовах знешне супадаюць (*без, до (да), для, на, за, при (пры), по (па), у, над*), адрозніваючыся ў асобных выпадках напісаннем: укр. *біля, з, під, серед, від, крім, крізь, проти, через* – рус. *возле, из, под, среди, от, кроме, сквозь, против, через* – бел. *каля, з, над, сярод, ад, акрамя, скрозь, супраць, цераз*. Невыворныя прыназоўнікі могуць спалучацца з адной склонавай формай у розных мовах:

Укр. Рус. Бел.

ходити без мети	ходить без цели	хадзіць без мэты
жити біля школи	жить около (возле) школы	жыць каля школы
вимагати від учнів	требовать от учеников	трабаваць ад вучняў
подарунок для батька	подарок для отца	падарук для бацькі
чекати до ранку	ждать до утра	чакаць да раніцы
виходити з-за рогу	выходит из-за угла	выходзіць з-за рогу
дістати з-під землі	достать из-под земли	дастаць з-пад зямлі
ліки проти грипу	лекарства против гриппа	лякарствы супраць грыпу
бути серед друзів	быть среди друзей	быць сярод сяброў
усі, крім двох	все, кроме двоих	усе, акрамя дваіх

Да другасных (выворных) адносяцца прыназоўнікі, якія суадносяцца са знамянальнымі часцінамі мовы, ад якіх яны ўтварыліся: а) адыменныя – *кінець, край, коло, круг, кругом, внаслідок, перед, протягом, шляхом, за рахунок, з приводу, в галузі, з метою, в інтересах, на чолі, на випадок* і інш.; б) аддзеяслоўныя – *завдяки, включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на*; в) адпрыслоўныя – *близько, докіль, всупереч, вздовж, вслід, довкола, мимо; навкруги, навколо, неподалеку, поблизу, поверх, після, поруч, поряд, спереду, уздовж, напередодні, навпроти, опріч, посеред*.

Па марфалагічнай будове прыназоўнікі дзеляцца на **простыя, складаныя і састаўныя**. Да простых адносяцца ўсе першасныя прыназоўнікі (*без, від, по, в, з, до, для, за, на, при, під, через, між*). Складаныя прыназоўнікі ўтвараюцца з двух або некалькіх простых (*з-за, з-пад, понад, попід, поміж, з-поміж, поперед, посеред, заради, проміж*). Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з прыназоўніка і назоўніка (*у відповідь на, у галузі, по лінії, на випадок, в інтересах, з метою, на чолі, в напрямі, під час, за допомогою, у справі, на адресу, на користь, на честь, в інтересах, за винятком, у вигляді, на відміну від, у зв'язку з, у разі, з огляду на*) або прыслоўя і прыназоўніка (*відповідно до, поряд з, поруч з, згідно з, незалежно від, одночасно з, близько від, праворуч від, подібно до, нарівні з, разом з*).

Злучнікі (рус. союз, укр. сполучник) – гэта службовыя словы, з дапамогай якіх ўстанаўліваецца сувязь аднародных членаў сказа і частак складанага сказа; пры гэтым злучнікі толькі выражаюць сэнсавыя адносіны паміж імі і не выступаюць членамі сказа.

Падзел злучнікаў па паходжанні, складзе і спосабе ўжывання. Па паходжанні злучнікі неаднародныя і дзеляцца на дзве групы: 1) **невыворныя (першасныя)**, 2) **выворныя (другасныя)**. Да невыворных (першасных) адносяцца злучнікі, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы (*а, але, і (й), та, чи*): *Черемха клубочилась піною*

цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісиш вгору білі долони (О. Донченко). Да **вытворных** (другасных) адносяцца злучнікі, якія ўтварыліся ад іншых часцін мовы, у прыватнасці, спалучэннем займеннікаў ці прыслоўяў з прыназоўнікам або часціцай (калі - як + што калі б-як + б, але - аб + е): *Ви сих а души криниця, і життя як, не було, якщо раз чи два на місяць не поїду у село* (А. Демиденко). Па **марфалагічнай будове** злучнікі дзеляцца на **простыя, складаныя і састаўныя**. Простыя злучнікі не дзеляцца на асобныя часткі, да іх адносяцца: *а, і (й), та, бо, чи*. Складаныя злучнікі марфалагічна дзеляцца на часткі, да іх адносяцца: *зате, прате, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібыто, неначебто, немовбыто*. Састаўныя злучнікі складаюцца з двух і больш слоў: *тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючы на те що, в міру того як, як тільки, дарма що*. Па **спосабе ўжывання** злучнікі дзеляцца на **адзінкавыя, паўторныя і парныя**. Адзінкавыя злучнікі, аб'ядноўваючы аднародныя члены або часткі складаных сказаў, не паўтараюцца пры іх: *Давнім-давно одкорчилась війна, лишила обеліски та кургани...* (Д. Луценко). Паўторныя злучнікі ўжываюцца каля кожнага аднароднага члена сказа або перад кожнай часткай складанага сказа: *Пахне рідне село тишиною лугів і роздолям небес, і піснями гаїв, і полями, де сонячне світить чоло* (А. Демиденко). Парныя злучнікі складаюцца з двух частак, якія размяркоўваюцца паміж членамі сказа або яго часткі. Парнымі з'яўляюцца саюзы *не тільки ... а й, не тільки ... але й, як ... так і, не лише ... а й, як не ... так, хоч ... але, якщо ... то, чим ... тим*: *Буквар - це не тільки букви, але й мова з її пахоцамі і красою* (Д. Чередниченко);

Сінтаксічныя функцыі злучнікаў. Злучнікі афармляюць два тыпы сінтаксічных сувязей – злучальную і падпарадкавальную, у залежнасці ад гэтага дзеляцца на **злучальныя і падпарадкавальныя**. **Злучальныя** (рус. сочинительные, укр. сурядні) злучнікі звязваюць паміж сабой аднародныя члены сказа або часткі складаназлучанага сказа. Па характары выражэння сэнсавых адносін паміж аднароднымі членамі сказа або часткамі складаназлучанага сказа злучальныя злучнікі дзеляцца на спалучальныя, супраціўныя і раздзяляльныя. **Спалучальныя** (рус. соединительные, укр. еднальні): *і, й, та (у значенні і), ні... ні, ані... ані*: *Піснями щедро перемита, пішла у спогад снігоожать, і перестоялося літо, і тіні втомою лежать* (Л. Талалай). **Супраціўныя** (рус. противительные, укр. протиставні): *а, але, та (у значенні але), прате, зате, однак*: *Любов, до народу - це служіння народові, а не ідея служіння* (О. Довженко). **Раздзяляльныя** (рус. разделительные, укр. розділові): *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, хоч ... хоч, не то ... не то, чи то ... чи то*: *Мій синочок розбишака: чи то кіт, чи то собака - він нічого не боїться - лізе биться* (О. Олесь). **Падпарадкавальныя** (рус. подчинительные, укр. підрядні) злучнікі звязваюць даданую частку складаназалежнага сказа з галоўнай; паводле значэння яны дзеляцца на: **паясняльныя** (рус. изъяснительные, укр. з'ясувальні – *що, щоб, чи, як, немов, ніби, наче*): *Наваживсь Вовку Лева попросити, щоб стариною до овец наставили його служити...* (Л. Глібов); **часавыя** (рус. временные, укр. часові – *як, після того як, як тільки, тільки-но ...як, ледве, скоро, коли, поки, доки*): *Як ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину струнку* (П. Воронько); **мэты** (рус. цели, укр. мети – *щоб, для того щоб, з тим щоб*): *Великих саможертвних зусиль має докласти творча інтелігенція, щоб піднести самосвідомість наших сучасників, пробудити глибинне життя души, національну гідність і честь* (О. Гончар); **прычыны** (рус. причины, укр. причинові – *бо, через те що, тому що, затым що*): *Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити буду робити...* *Наша доля працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця* (О. Кобилянська); **умовы** (рус. условия, укр. умовні – *якби, якщо, коли, як, аби, коли б*): *Якщо ви вдало виберете працю і вкложите в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде* (К. Ушинський); **уступкі** (рус. уступки, укр. допустові – *хоч, дарма що, незважаючы на те що*): *Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло*

немилосердно, по-літньому (В. Малик); **параўнальныя** (рус. сравнительные, укр. порівняльні – *мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, як, що*): *Душа моя розкрита для любові, як нива для солодкого зерна.* (Т. Севернюк).

Часціцы (рус. частица, укр. частка) – гэта службовыя словы, якія надаюць словам, словазлучэнням і сказам дадатковыя семантычныя адценні або служаць для стварэння слоў і іх формаў. Па сваіх **функцыях** часціцы дзеляцца на: **формаўтваральныя**, **словаўтваральныя**, **сэнсавыя**, **мадальныя**. **Формаўтваральныя** (рус. формообразовательные, укр. формотворчі) часціцы *хай, нехай, няхай, пусть, пускай* утвараюць граматычныя формы загаднага і ўмоўнага ладу: *Хай не розбудить смутку телефон, нехай печаль не зрушиться листьями, хай буде легко...* (Л. Костенко); **Словаўтваральныя** (рус. словообразовательные, укр. словотворчі – *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б*) утвараюць словы з новым значэннем і выступаюць толькі ў складзе слова: *будь-хто, хто-небудь, казна-де, хтозна-хто, хтось, абищо, дехто, ніякий, мовби, немовби*. **Сэнсавыя** (рус. смысловые, укр. смислові) часціцы могуць надаваць розныя сэнсавыя адценні асобным словам; сярод іх вылучаюць: **указальныя** (рус. указательные, укр. вказівні – *ось, осьде, он, онде, от, оце*): *Аж справді йде весна. Ось стала біля ставу. Всміхнулася ясна і кинула купаву* (О. Олесь); **узмацняльныя** (рус. усилительные, укр. підсилювальні – *і, й, та, навіть, аж, таки, уже, ж, бо, ой*): *Голос криниці - чого ж ти замовк* (Л. Костенко); **вылучальна-абмежавальныя** (рус. выделительно-ограничительные, укр. обмежувально-видільні – *тільки, лише, лиш, хоч, хоча, навіть, уже*): *Лише перед світанком противника вдалось-таки зломити* (О. Гончар); **азначальныя** (рус. определительные, укр. означальні – *якраз, саме, точно, дійсно, власне, майже, ледве*): *Пошана до слова у народі виховувалася з дитинства... Вважалося, майже завжди здійснюються батьківські прокльони, через те діти боялися прогнівити батьків* (З журналу). **Мадальныя** часціцы (рус. модальные, укр. модальні), што выражаюць **адносіны** моўніка да выказанага, падзяляюцца на: **уласна мадальныя**, якія ўносяць у выказванне упэўненасць або сумненне, здагадку (рус. собственно модальные, укр. власне модальні – *мов, мабуть, ледве чи, мовби, навряд чи*): *Галя, мов не чула...* (Панас Мирний); **сцвярдзальныя** (рус. утвердительные, укр. стверджувальні – *так, еге ж, атож, аякже, авжеж*): *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка); **адмоўныя** (рус. отрицательные, укр. заперечні – *не, ні, ані*): *Не любов, не примха й не пригода, ще не всьому зватися дано! Ще не завжди у глубоких водах відшукаєш непорушне дно* (О. Теліга); **мадальна-валявыя** (рус. модально-волевые, укр. модально-вольові – *хай, нехай, бодай, ну, давай*): *Хай слово чесне грім кує* (А. Малишко); **пытальныя** (рус. вопросительные, укр. питальні – *невже, чи, хіба, що за*): *Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, як краплі котяться і падають із стріх* (О. Олесь).

Выклічнікі (рус. междометие, укр. вигук) – гэта словы, якія служаць для выражэння розных эмоцый, пачуццяў, не называючы іх. Выклічнікі не належаць ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы. Яны не называюць прадметаў, прыкмет або дзеянняў і не выконваюць службовых функцый, а толькі выражаюць пачуцці: *Ох, якби тільки можна, то я б сама те горе одвернула!* (Леся Українка).

Па **паходжанні** выклічнікі падзяляюцца на **першасныя** (**невыворныя**) і **другасныя** (**выворныя**). Першасныя выклічнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы, яны ўтвораны з аднаго, двух ці некалькіх гукаў: *а! о! ей! ой! тю! фе! о! пхе! ану! люлі!* Другасныя выклічнікі ўтварыліся з іншых часцін мовы, часцей са знамянальных: *мацінко! нене! жах! страх! дурніці! лишенько! біда! рятуйте! геть! годі!*

Па **значэнні** выклічнікі дзеляцца на **эмацыйныя** і **пабудзальныя**, якія выражаюць розныя волевыя ўленні чалавека. **Эмацыйныя** (укр. эмоцыйні) выклічнікі

выражаюць розныя пачуцці: радасць, здзіўленне, гора, смутак, захапленне, спагаду, рашучасць, сумненне, хвалу, страх, абурэнне (*ой! ах! ов-ва! ого! еге!*). **Пабуджальныя** (укр. спонукальны) выклічнікі перадаюць розныя волевыяўленні чалавека: загад (*геть! годі! цить! марш! гайда! гей! соб! цабе!*); зварот, жаданне, імкненне прыцягнуць ўвагу (*ей! алло! гей! гов! агей!*); пабуджэнне да дзеяння (*ану, ну, нумо*).

Асобна вылучаюць **выклічнікі этыкету**, якія выражаюць віншаванні, падзяку, развітанне, прабачэнне: укр. *Добрий день! На добраніч! Дякую! Вибачте! Будь ласка!* Блізкімі да выклічнікаў з'яўляюцца **гукапераймальныя словы**, з дапамогай якіх перадаюцца гукі жывой і нежывой прыроды – шум ветру, вады, раскаты грому, гукі-сігналы жывёл, птушак і пад.: *тук-тук, хлюп-хлюп, му-у, бух-бух*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Пакажыце на прыкладах працэс пераўтварэння старажытнарускай сістэмы прошлых часоў і форм цяперашняга часу ў сучасных усходнеславянскіх мовах.
2. Пералічыце асаблівасці граматычных катэгорый дзеяслова: лёс супіна, функцыі інфінітыва, узнікненне і развіццё катэгорый трывання, зваротнасці і стану ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
3. Параўнайце асабовыя формы дзеясловаў абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладоў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах і адзначце агульнае і адрознае.
4. Ахарактарызуйце працэс узнікнення дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў як асобных форм дзеяслова і асаблівасці іх ужывання ў сучасных усходнеславянскіх мовах.
5. Параўнайце асаблівасці ўтварэнне форм ступеней параўнання якасных прыслоўяў у сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
6. Ахарактарызуйце падабенства і адрозненні ў сістэме службовых часцін мовы ў сучасных усходнеславянскіх мовах.

ТЭМА 2 (6). СІНТАКСІС УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Словазлучэнне.
2. Сказ.
 - 2.3. Просты сказ.
 - 2.4. Складаны сказ.

Паняційны апарат: словазлучэнне, падпарадкаванне, злучэнне, сінтаксічная сувязь, структура, сэнсавыя адносіны, сказ, члены сказа, спосабы выражэння, састаў, прэдыкатывыя часткі, сродкі сувязі.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабарука. – Мінск, 1992.
2. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
3. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
4. Борковский, В.И. Синтаксис сказок. Русско-белорусские параллели / В.И. Борковский. – Москва, 1981.
5. Гурскі, М. І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.

6. Кононенко, В.И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков / В.И. Кононенко // Вопросы языкознания. – Москва, 1980. – № 1.
7. Конюшкевич, М.И. и др. Синтаксис русского и белорусского языков. Сходство и различия / М.И. Конюшкевич, М.А. Корчиц, В.А. Лещенко. – Минск, 1994.
8. Конюшкевич, М.И. Синтаксис близкородственных языков / М.И. Конюшкевич. – Минск, 1989.
9. Ломтев, Т.П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольноименных сочетаниях в славянских языках / Т.П. Ломтев. – Москва, 1958.
10. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.
11. Шуба, П.П. Русско-белорусские контакты в области синтаксиса / П.П. Шуба // Вестник БГУ. – Минск, 1973. – Сер. 4. – № 2. – С. 31–36.

Усходнеславянскія мовы, якія сфарміраваліся на аснове тэрытарыяльных дыялектаў адзінай старажытнарускай мовы, захавалі падабенства не толькі ў сваёй гукавой сістэме, лексічным складзе, словаўтварэнні, марфалагічнай структуры, але і ў сінтаксічнай арганізацыі. У сінтаксісе ўсходнеславянскіх моў акрамя заканамернасцей, характэрных усім тром мовам ці толькі адной з іх, сустракаюцца рысы, уласцівыя дзвюм любым з гэтых моў (рускай і беларускай, украінскай і беларускай, украінскай і рускай) і невядомыя трэцяй. Яны з'яўляюцца вынікам канкрэтных умоў і спецыфічных працэсаў кантактавання ўнутры ўсходнеславянскіх моў на розных этапах іх гісторыі і складаюць нацыянальную спецыфіку ў межах сінтаксісу кожнай з іх. Нягледзячы на тое, што сінтаксічная сістэма мае высокую ступень агульнасці ў генетычна роднасных мовах, сінтаксічныя канструкцыі ўсходнеславянскіх моў праяўляюць пэўныя спецыфічныя рысы. Апора на агульныя з'явы трох моў і ўвага да спецыфічных рыс у сінтаксісе кожнай з іх складаюць лінгвістычныя асновы вывучэння сінтаксісу.

1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

У *беларускай* лінгвістыцы існуюць тры трактоўкі паняцця словазлучэнне. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці («готовая» гэта адзінка, што існуе «да сказа», ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб'ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі. Паводле Г.Н. Ключава, «словазлучэнне – гэта любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабою (*цёплы дзень; за горадам; на вуліцы* і інш.). Паводле другога падыходу (М.Г. Булахаў, Л.І. Бурак і інш.), «да словазлучэння адносяцца аб'яднанні мінімум двух самастойных слоў». А таму імі проціпастаўляюцца прэдыкатыўныя (спалучэнне дзейніка і выказніка) і непрэдыкатыўныя словазлучэнні, да якіх адносяцца не толькі падпарадкавальныя, але і злучальныя, накшталт: *свеціць сонца; хутка і якасна; малады, але дасведчаны; бары, гаі, дубровы* і пад. Але большасць айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне вузка, як «свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух (або болей) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі» (А.І. Наркевіч, Л.П. Падгайскі, М.С. Яўневіч, А.Я. Міхневіч і інш.). Падпарадкавальнай завецца сувязь, якая звязвае нераўнапраўныя кампаненты, адзін з якіх з'яўляецца галоўным, а другі – залежным; ад галоўнага словы да залежнага можна паставіць пытанне.

Ва *украінскай* мове словазлучэнне (словасполучення) – гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне двух і больш знамянальных слоў на аснове падпарадкавальнай або злучальнай сінтаксічнай сувязі, якая служыць для абазначэння раздзельнага паняцця. У *рускай* мове «словосочетание – это соединение двух самостоятельных слов, связанных подчинительной связью». Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах словазлучэнні, як і асобныя

слова, виступають елементами структури сказа; і слова, і словазлучення мають систему форм: укр. *слово, слову, словом* – *щире слово, щирому слову, щирим словом*; бел. *слова, слову, словам* – *шчырае слова, шчыраму слову, шчырым словам*; рус. *слово, слову, словом* – *искреннее слово, искреннему слову, искренним словом*.

Але ў параўнанні са словам словазлучення мае складаную структуру: яно складаецца як мінімум з двух знамянальных слоў, адно з якіх галоўнае, а другое залежнае: укр.: *людина (яка?) спокійна, шануй (кого?) батьків, вдячний (кому?) товаришеві, ставитися (як?) прихильно*, або аднафункцыянальныя кампаненты спалучаюцца злучальнай або бяззлучнікавай сувяззю: *день і ніч; не мати, а батько; рано або пізно; радість, успіх*; бел.: *чалавек (які?) спакойны, шануй (каго?) бацькоў, удзячны (каму?) таварышам, ставіцца (як?) прыязна; не адносяцца да словазлучэнняў спалучэнні слоў тыпу *дзень і ноч; не маці, а бацька; рана або позна; радасць, поспех*; рус.: *человек (какой?) спокойный, уважай (кого?) родителей, благодарен (кому?) товарищам, относится (как?) дружелюбно; не адносяцца да словазлучэнняў спалучэнні слоў тыпу *день и ночь; не мать, а отец; рано или поздно; радость, успех*.**

Такім чынам, па тыпе сінтаксічнай сувязі толькі ва ўкраінскай мове словазлучэнні падзяляюцца на *падпарадкавальныя (підрядні) і злучальныя (сурядні)*. **Падпарадкавальныя** словазлучэнні ўтвараюцца на аснове падпарадкавальнай сувязі і складаюцца з галоўнага (апорнага) слова і падпарадкаванага (залежнага) яму аднаго або некалькіх слоў: *весняний день, шанують учителя, вищий від брата, високо в горах*. **Злучальныя словазлучэнні** з'яўляюцца спалучэннем аднафункцыянальных формаў слоў на аснове злучальнай сувязі: *батько і син; чи доля, чи недоля; або вітер, або дощ*. Адрозніваюць **адкрытыя і закрытыя** злучальныя словазлучэнні. У **адкрытых** словазлучэннях злучальнай сувяззю спалучаецца неабмежаваная колькасць кампанентаў: *і ріки, і озера, і гаї...; то радощі, то сум, то лихо*. У **закрытых** словазлучэннях злучальнай сувяззю аб'ядноўваюцца толькі два кампаненты: *не батьки, а діти; як донька, так і син*. У **беларускай і рускай** мовах існуюць традыцыйна выдзяляюць словазлучэнні з **падпарадкавальнай** сувяззю: бел. *вясенні дзень, шануюць настаўніка, вышэйшы за брата, высока ў гарах*; рус. *весенний день, уважают учителя, выше брата, высоко в горах*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у залежнасці ад ступені семантычнага зліцця кампанентаў словазлучэнні могуць быць **сінтаксічна свабодныя** (укр. сінтаксічна вільні) і **сінтаксічна непадзельныя** (укр. сінтаксічна нечленованы). **Сінтаксічна свабодныя** словазлучэнні складаюцца са слоў, кожнае з якіх з'яўляецца асобным членам сказа. У такіх словазлучэннях магчыма замена аднаго з кампанентаў іншым словам: укр. *писати акуратно, писати нерозбірливо*; бел. *пісаць акуратна, пісаць неразборліва*; рус. *писать аккуратно, писать неразборчиво*. **Сінтаксічна непадзельныя** словазлучэнні (цэласныя словазлучэнні) складаюць граматычнае адзінства: яны складаюцца са сінтаксічна самастойных слоў і выконваюць ролю аднаго члена сказа: укр.м.: *багато дітей, один з учнів, кілограм цукру*; бел. м.: *шмат дзяцей, адзін з вучняў, кілаграм цукру*; рус. м.: *много детей, один из учеников, килограмм сахара*. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні складаюцца з: а) з лічэбніка і залежнай ад яго формы назоўніка: *четверо учнів – чацвёра вучняў – четверо учеников, пятнацять років – пятнаццаць гадоў – пятнацять лет*; б) з няпэўна-колькаснага лічэбніка або прыслоўя з колькасным значэннем і залежнай ад іх формай назоўніка: *кілька років – некалькі гадоў – несколько лет, багато студентів – шмат студэнтаў – много студентов*; в) з назоўніка ў назоўным склоне, які набывае значэнне меры з залежным ад яго назоўніка ў родным склоне: *частина кімнат – частка пакояў – часть комнат*; г) з назоўніка, лічэбніка (або займенніка) у назоўным склоне і назоўніка (ці займенніка) у родным склоне з прыназоўнікам з: *трое з групи, ніхто з вас, хтось із присутніх, будь-хто з них; трое з группы, ніхто з вас, хтосьці з присутних, любы з их; трое из группы, никто из вас, кто-*

то из присутствующих, любой из них. Ва українській мові да синтаксична непадзельных адносяцца таксама словазлучэнні з назоўнікам або займеннікам ў назоўным склоне і назоўнікам ў творным склоне: *ми з сином, мати з батьком, сестра з братом*. Да цэласных словазлучэнняў адносяцца і складаныя выказнікі: *почати прощатися, хотіти співати, перестав бути байдужим, радий буду зустрітисся*.

Сінтаксична свабодныя і сінтаксична непадзельныя словазлучэнні трэба адрозніваць ад устойлівых (фразеалагічных) словазлучэнняў: укр. *з доброго дива, землі під ногами не чути, викинути з голови*; бел. *зямлі пад нагамі не чуць; выкінуць з галавы*; рус. *земли под ногами не чувствовать, выкинуть из головы*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах па структуры словазлучэнні могуць быць **простымі і складанымі**. Пераважная большасць *простых* словазлучэнняў утвараецца з двух знамянальных слоў: укр. *підготовка до гри, зимові розваги, осінній день, навчання дітей*; бел. *падрыхтоўка да гульні, зімовыя забавы, восеньскі дзень, навучанне дзяцей*; рус. *подготовка к игре, зимние забавы, осенний день, научание детей*. Да простых адносяцца і тыя словазлучэнні, якія складаюцца з трох і больш знамянальных слоў, у якіх залежная частка семантычна непадзельная, г.зн. і сінтаксична непадзельная: укр.: *людина лагідної вдачі, дівчина років шістнадцяти, жінка літнього віку*; бел.: *чалавек рахманага нораву, дзяўчына гадоў шаснаццаці, жанчына сталага ўзросту*; рус.: *человек доброго нрава, девушка лет шестнадцати, женщина преклонного возраста*.

Складаныя словазлучэнні ўтвараюцца з простых рознымі спосабамі, напрыклад: распаўсюджваннем кампанента простага словазлучэння (укр.: *зустрітисся з вихователем – зустрітисся з вихователем підготовчої групи, аналіз слова – звуковий аналіз слова, розповіді дітей – творчі розповіді дітей, молодий і веселий – молодий і веселий, але відпідальний*; бел.: *сустрэцца з выхавальнікам – сустрэцца з выхавальнікам падрыхтоўчай групи, аналіз слова – гукавы аналіз слова, апавяданні дзяцей – творчыя апавяданні дзяцей*; рус.: *встретиться с воспитателем – встретиться с воспитателем подготовительной группы, анализ слова – звуковой анализ слова, рассказы детей – творческие рассказы детей*). Яны даюць новае, больш канкрэтызаванае найменне прадметам і з'явам.

Граматычнымі сродкамі выражэння сінтаксичных адносін ў словазлучэннях выступаюць: 1) **формы слоў**: укр. *мрія дитини, четвертий день, рухливі ігри, середної групи, подякувати вихователеві*; бел. *мара дзіцяці, чацвёрты дзень, рухомыя гульні, сярэдня група, падзякаваць выхавальніку*; рус. *четвертый день, подвижные игры, средняя группа, поблагодарить воспитателя, детская мечта*; 2) **службовыя словы**. Разам з формамі слоў прыназоўнікі (службовыя словы) дыферэнцыруюць значэнне склонавых формаў і служаць сродкам выражэння сінтаксичных адносін у словазлучэнні: укр. *бесіда за картиною, слухати по радіо, спускатися до річки, відставати через хворобу*; бел. *гутарка па карціне, слухаць па радыё, спускацца да ракі, адставаць з-за хваробы*; рус. *беседа по картине, слушать по радио, спускаться к реке, отставать из-за болезни*; 3) **парадак слоў**. Паказчыкам сінтаксичных адносін у словазлучэнні ў некаторых выпадках можа служыць парадак слоў: а) **калі супадаюць формы двух розных склонаў**: *: дні змінюють ночі – дні змяняюць ночы – дни сменяют ночи, ночі змінюють дні – ночы змяняюць дні – ночи сменяют дни*; б) **калі ў склад словазлучэння ўваходзіць назоўнік з залежным ад яго прыметнікам**: *гриби мариновані – грыбы марынаваныя – грибы маринованные і мариновані грибы – марынаваныя грибы – маринованные грибы*; в) **калі словазлучэнне складаецца з назоўніка і лічэбніка**: *шість годін – шэсць гадзін – шесть часов і годін шість – гадзін шэсць – часов шесть, п'ять днів – пяць дзён – пять дней і днів п'ять – дзён пять – дней пять*.

Тыпы словазлучэнняў паводле семантыка-сінтаксичных адносін паміж галоўным і залежным словам. Словазлучэнням уласцівыя пэўныя семантыка-сінтаксичныя адносіны. Па характары гэтых адносін вылучаюць наступныя тры тыпы

словазлучэнняў. **Атрыбутыўныя словазлучэнні** (укр. атрибутивні), у якіх называецца прадмет і яго пастаянная або пераменная прыкмета. Пры гэтым словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі могуць утварацца ў кожнай з моў як пры дапамозе дапасавання, так і кіравання: укр. *глиняній посуд – посуд з глини*, бел. *гліняны посуд – посуд з гліны*, рус. *глиняная посуда – посуда из глины*. **Аб'ектныя словазлучэнні** (укр. аб'ектні), у якіх галоўнае слова абазначае дзеянне ці стан, а залежнае – аб'ект, на які пераходзіць дзеянне: укр. *доручити справу*, бел. *даручыць справу*, рус. *доверить дело*.

Такім чынам, аб'ектныя адносіны выражаюць залежнасць прадмета ад дзеяння, накіраванага на яго, або ад стану, з якім звязаны гэты прадмет. **Акалічнасныя словазлучэнні** (укр. обставинні словосполучення), у якіх галоўнае слова называе дзеянне, стан або якасць, а залежнае – розныя абставіны, пры якіх рэалізуецца дзеянне або ступень якасці: укр.: *розмовляти пошепки*, бел.: *размаўляць шэптам*, рус.: *разговаривать шепотом*. Галоўным словам у акалічнасных словазлучэннях пераважна выступае дзеяслоў, прыметнік, прыслоўе і словы катэгорыі стану.

Многія словазлучэнні могуць аб'ядноўваць некалькі значэнняў: а) атрыбутыўнае і аб'ектнае значэнні: укр. *мрія про щастя, ваза з квітамі*; бел. *мара пра шчасце, ваза з кветкамі*; рус. *мечта про счастье, ваза с цветами*; б) атрыбутыўнае і акалічнаснае значэнні: укр. *мандрівка в ліс, теремок на галявіні*; бел. *падарожжа ў лес, церамок на паляне*; рус. *путешествие в лес, теремок на поляне*; в) аб'ектнае і акалічнаснае значэнні: укр. *летіти над морем*; бел. *ляцець над морам*; рус. *лететь над морем*.

Граматычныя сувязі слоў у словазлучэннях. Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах сувязі слоў у словазлучэнні па характары граматычнай структуры гэтых сувязей дзеляцца на тры асноўныя тыпы: дапасаванне (укр. узгодження, рус. согласование), кіраванне (укр. керування, рус. управление) і прымыканне (укр. прилягання, рус. примыкание). Большая частка словазлучэнняў, кампаненты якіх звязаны з дапамогай дапасавання, маюць ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах падобныя рысы.

Дапасаванне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова прыпадабняецца сваімі граматычнымі формамі да галоўнага слова. У словазлучэннях укр. *життєрадісна дівора, наш дім, п'ятий день, написаний лист*; бел. *жыццярадасныя дзеці, наш дом, пяты дзень, напісаны ліст*; рус. *жизнерадостная детвора, наш дом, пятый день, написанное письмо* залежныя словы – прыметнік, займеннік, парадкавы лічэбнік і дзеепрыметнік – дапасуюцца ў родзе, ліку, склоне да галоўнага слова – назоўніка. Змена формы галоўнага слова патрабуе адпаведнага змены залежнага слова: укр. *життєрадісній діворі, в нашому домі, п'ятого дня, написаного листа*; бел. *жыццярадасным дзецям, у нашым доме, пятага дня, напісанага ліста*; рус. *жизнерадостной детворе, в нашем доме, пятого дня, написанного письма*, дзе залежнае слова поўнасю або часткова дапасуецца да галоўнага, у залежнасці ад чаго адрозніваюць поўнае і няпоўнае (укр. неповне) дапасаванне. Пры поўным дапасаванні ўсе формы залежнага слова адпавядаюць формам галоўнага слова: *далеке минуле – далёкае мінулае – далёкае прошлое* (дапасаванне ў родзе, склоне і ліку), *яскраві квіты – яркія кветкі – яркія кветы* (дапасаванне ў склоне і ліку) і інш. Пры няпоўным дапасаванні залежнае слова прыпадабняецца да галоўнага толькі ў формах склону і ліку (*місто Кіів*) або толькі ў склоне (*місто Суми*).

Кіраванне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе ад залежнага пэўнай склонавыя формы: укр. *переборювати втому, переборення втому, купувати квіты, приходити до рідних, розмовляти з вихователем*; бел. *пераадоўваць стомленасць, пераадоленне стомленасці, купляць кветкі, приходзіць да родных, размаўляць з выхавальнікам*; рус. *преодолевать усталость, преодоление усталости, покупать цветы, приходит к родным, разговаривать с воспитателем*. Кіраванне можа быць непасрэдным (беспрыназоўнікавым, рус. беспредложным, укр. безпріменниковим), напрыклад, укр. *цінити доброту, співати*

пiсню; бел. *цанiць дабрату, спяваць песню*; рус. *ценить доброту, петь песню* і апасродкаваным (прыназоўнікавым, укр. приименниковим): укр. *передаю через знайомого, жити для народу, розповiдати з натхненням*; бел. *перадаю праз знаёмага, жыць для народа, расказаць з натхненнем*; рус. *передаю через знакомого, жить для народа, рассказывать с воодушевлением*.

Адрозніваюць *моцнае* і *слабае* кіраванне. Пры моцным кіраванні семантыка-граматычныя асаблівасці галоўнага слова патрабуюць абавязковага выкарыстання залежнага слова ў пэўнай форме: укр. *зустрiв товарища, копав криницю, виконав завдання, написав на паперi*; бел. *сустрэў таварыша, капаў калодзеж, выканаў заданне, написаў на паперы*; рус. *встретил товарища, копал колодец, выполнил задание, написал на бумаге*. Пры слабым кіраванні семантыка-граматычныя асаблівасці галоўнага слова не патрабуюць абавязковага выкарыстання залежнага слова; гэтая сувязь магчымая, але не абавязковая. Значэнне залежнага кампанента можа рэалізавацца пасля першага аб'екта або нават трэцяга. Гэта так званае падвойнае кіраванне, адзін кампанент якога знаходзіцца ў моцнай сувязі з апорным словам, другі – у слабай: *прывезці падручнікі машынай – прывезці падручнікі* (моцнае), *прывезці машынай* (слабае). Часта слабае кіраванне рэалізуецца залежнымі кампанентам – назоўнікам у форме Т. скл.: *засеяць поле пшаніцай, насіць ваду вядром, пісаць лісты ручкай*.

Нягледзячы на тое, што ў асноўным усходнеславянскія мовы захавалі агульнасць сваіх сінтаксічных сістэм, у шэрагу выпадкаў у арганізацыі словазлучэнняў назіраюцца адрозненні, якія праяўляюцца ў асноўным у асаблівасцях граматычнай сувязі знамянальных слоў. Нярэдка ў адной мове выкарыстоўваецца беспрыназоўніковая канструкцыя, а ў другой – прыназоўніковая: укр. *радіти з успіхів, дивуватися з його вчинків, користуватися з нагоди, вважати за старшого*; бел.: *радавацца поспехам, карыстацца выпадкам, лічыць старшым*; рус. *радоваться успехам, удивляться его поступкам, пользоваться случаем, считать старшим*. І наадварот: укр. *позбавитись клопату, потребувати допомоги, зріктися своїх слів, перекласті французькою мовою, доглядати дітей*; бел. *пазбавіцца ад клопату і пазбавіцца клопату, патрабаваць дапамогі, зракацца сваіх слоў, перакласці на французскую мову*; рус. *избавиться от хлопот, нуждаться в помощи, отречься от своих слов, переводить на французский язык, смотреть за детьми*.

Українська мова	Беларуская мова	Руская мова
<p><i>скучати за матір'ю</i> (Т) <i>думати про волю</i> (В.) <i>думати про тебе</i> (В.) <i>дякувати вам</i> (Д.) <i>любов до Вітчизни</i> (Р.) <i>хворий на грип</i> (В.) <i>завзятий до науки</i> (Р.) <i>клопотатися про когось</i> (В.) <i>чекати на товарища – чекати товарища</i> (В.) <i>чути про нього</i> (В.) <i>працювати за планом</i> (Т) <i>читати вечорами</i> (Т.)</p> <p><i>розібрати за членами речення</i> (Т.) <i>одружуватися з подругою сестри</i> (Т.), <i>одружуватися на подруги сестри</i> (М.) <i>підійти до товарища</i> (Р.) <i>бігти до вікна</i> (Р.)</p>	<p><i>сумаваць па маці</i> (В.) <i>думаць пра волю</i> (В.) <i>аб волі</i> (М.) <i>думаць пра цябе</i> (В.) <i>аб табе</i> (М.) <i>дзякаваць вам</i> (Д.) <i>любоў да Айчыны</i> (Р.) <i>хворы на грып</i> (В.) <i>упарты да навукі</i> (Р.) <i>клапаціцца пра каго-небудзь</i> (В.) <i>чакаць таварыша</i> (В.)</p> <p><i>чуць пра яго</i> (В.) <i>працаваць па плане</i> (М) <i>чытаць вечарамі</i> (Т.)</p> <p><i>разабраць па членах сказа</i> (Д.) <i>ажаніцца з сяброўкай сястры</i> (Т.)</p> <p><i>падысці да таварыша</i> (Р.) <i>бегчы да акна</i> (Р.)</p>	<p><i>скучать по матери</i> (Д.) <i>думать о воле</i> (М.) <i>думать о тебе</i> (М.) <i>благодарить вас</i> (В.) <i>любовь к Отчизне</i> (Д.) <i>больной гриппом</i> (Т.) <i>упорный в науке</i> (М.) <i>заботиться о ком-нибудь</i> (М.) <i>ждать товарища</i> (В.)</p> <p><i>слышать о нем</i> (М.) <i>работать по плану</i> (Д.) <i>читать вечерами</i> (Т.) <i>по вечерам</i> (Д.) <i>разобрать по членам предложения</i> (Д.) <i>жениться на подруге сестры</i> (М.)</p> <p><i>подойти к товарищу</i> (Д.) <i>бежать к окну</i> (Д.)</p>

З лічэбнікамі **два, тры, чатыры** ў якасці галоўнага кампанента выкарыстоўваюцца наступныя формы: укр. **Н. скл. мн. л.:** *дві пісні, чотири фермери*; а ў словазлучэннях з назоўнікамі з суф. *-ін-* са значэннем ‘адзін з многіх’ і з назоўнікам *чалавек* (пры ліку) – форма **Р. скл. адз. л.:** *три чоловіка, два громадянина, два вірменина* (але: *два грузини*); бел. **Н. скл. мн. л.:** *дзве песні, чатыры фермеры*; пры абазначэнні маладых істот – форма **Р. скл. адз. л.:** *тры цяляці*; рус. **Р. скл. адз. л.:** *две песни, четыре фермера*. Такім чынам, ва ўкраінскай і беларускай мовах часцей назіраецца дапасаванне залежнага назоўніка з лічэбнікам, радзей – кіраванне, а ў рускай мове лічэбнікі кіруюць залежным назоўнікам.

Дзеясловы са значэннем эмацыянальнага стану, уздзеяння тыпу **смяяцца, рагатаць, жартаваць, здэкавацца, кніць** і падобныя маюць наступныя асаблівасці кіравання назоўнікамі ці займеннікамі: укр. **Р. скл.** з прыназоўнікам **з:** *знуцатися з тварини*; **Т. скл.** з прыназоўнікам **над:** *сміятися над жартом*; бел. **Р. скл.** з прыназоўнікам **з:** *здэкавацца з жывёлы, смяяцца з жарту*; рус. **Т. скл.** з прыназоўнікам **над:** *издеваться над животным, смеяться над шуткой*.

Дзеясловы са значэннем удзячнасці і іншымі значэннямі выражэння моўнага этыкету **дзякаваць, падзякаваць, дараваць, выбачаць** маюць наступныя асаблівасці ўжывання ва ўсходнеславянскіх мовах: укр. **Д. скл.:** *дякувати сябру, простити йому*; бел. **Д. скл.:** *падзякаваць сябру, дараваць яму*; рус. **В. скл.:** *поблагодарить друга, простить его*.

Дзеясловы руху **ісці, бегчы, ехаць** і падобныя маюць пры сабе назоўнік або займеннік: укр. **В. скл.** з прыназоўнікам **по:** *збігати по хліб, сходити по горіхи*; бел. **В. скл.** з прыназоўнікам **па:** *збегаць па хлеб, ехаць па дровы*, - або з прыназоўнікам **у:** *паехаць у грыбы, сходзіць у арэхі*; рус. **Т. скл.** з прыназоўнікам **за:** *сбегать за хлебом, ехать за дровами, сходить за орехами*.

Дзеясловы маўлення **гаварыць, расказваць, распытваць** і падобныя кіруюць сінанімічнымі залежнымі формамі: укр. **В. скл.** з прыназоўнікам **про:** *говорити про полювання, розпитувати про сестру*; бел. **В. скл.** з прыназоўнікам **пра:** *гаварыць пра паляванне, распытваць пра сястру*; **М. скл.** з прыназоўнікам **аб:** *гаварыць аб здарэннях, расказваць аб дзецях*; рус. **М. скл.** з прыназоўнікам **о/об:** *говорить об охоте, расспрашивать о сестре*, а таксама ў размоўным стылі форма **В. скл.** з прыназоўнікам **про:** *говорить про охоту, расспрашивать про сестру*.

Па-рознаму ва ўсходнеславянскіх мовах утвараюцца словазлучэнні з формамі ступеней параўнання ў ролі галоўнага кампанента: укр. прыметнікі кіруюць **В. скл.** назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам **за:** *дорожчий за життя, краций за золото*, а таксама з прыназоўнікамі **від, проти** пры назоўніках і займенніках у **Р. скл.:** *хрін від редьки не солодший, дужчий проти нас*; бел. кіруюць формай **В. скл.** назоўнікаў ці займеннікаў з прыназоўнікам **за:** *даражэйшы за жыццё, смачнейшы за хлеб, старэйшая за яе*; рус. прыметнікі ў форме кампаратыва кіруюць формай **Р. скл.** назоўніка або займенніка без прыназоўніка: *хрен редьки не слаще; дороже жизни, старше ее, вкуснее хлеба, сильнее нас*.

Прычынныя адносіны ў словазлучэннях таксама могуць перадавацца ва ўсходнеславянскіх мовах граматычна сінанімічнымі формамі: укр. для выражэння прычынных адносін можа выкарыстоўвацца форма **Р. скл.** з прыназоўнікам **з:** *з'явитися з власного бажання*, форма **В. скл.** з прыназоўнікам **через:** *помилитися через неуважність*, а таксама форма **Т. скл.** з прыназоўнікам **за:** *з'явитися за власним бажанням, арештувати за підозрою*; бел. прычынныя адносіны ў словазлучэннях могуць выражацца з дапамогай формы **Р. скл.** з прыназоўнікамі **з-за**, з **прычыны:** *адсутнічаць з-за (з прычыны) хваробы*, формы **М. скл.** з прыназоўнікам **па:** *арыштаваць па падазрэнні*, формы **Т. скл.** з прыназоўнікам **у** сувязі **з:** *у сувязі з*

хваробай; акрамя гэтых форм беларуская мова выкарыстоўвае форму **В. скл.** з прыназоўнікам **праз**: *памыліцца праз няўважнасць*; **рус.**: для выражэння прычынных адносін выкарыстоўваюцца формы **Р. скл.** з прыназоўнікамі **из-за, по причине**: *ошибиться из-за (по причине) невнимательности*, форма **Д. скл.** з прыназоўнікам **по**: *арестовать по подозрению, явиться по собственному желанию*, а таксама з дапамогай формы **Т. скл.** з прыназоўнікам **в связи с**: *в связи с болезнью*.

Прымыканне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова з'яўляецца нескланяльным (нязменным), а галоўнае можа быць выражана як скланяльнай часцінай мовы, так і нескланяльнай. Залежнае слова вызначае сваю залежнасць ад галоўнага толькі па сэнсе і інтанацыйна, для іх сувязі не выкарыстоўваюцца ні флексіі, ні службовыя словы. Ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах у якасці залежнага кампанента выступаюць прыслоўі (укр. прислівники), інфінітыў, і дзеепрыслоўі (укр. дієприслівники): укр. *читати вголос, розповідав хвилюючись, дуже жаль, старанно вчиться*; бел. *чытаць уголас, распядаў хвалючыся, вельмі шкада, старанна вучыцца*; рус. *читать вслух, рассказывал волнуясь, очень жаль, старательно учиться*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Чым адрозніваюцца падыходы да вылучэння словазлучэнняў у розных усходнеславянскіх мовах?
2. Назавіце агульныя характарыстыкі (будова, тыпы і характар сувязі, сінтаксічных адносін і інш.) словазлучэнняў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
3. Якія адрозненні вылучаюцца ў будове словазлучэнняў пры розных тыпах сінтаксічнай сувязі?

2. СКАЗ

Сказ (укр. речення, рус. предложение) – гэта цэласная, граматычна і інтанацыйна аформленая моўная адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў. Ва ўсходнеславянскіх мовах сказ можа складацца з аднаго слова, але звычайна ён уключае ў свой склад групу слоў, аб'яднаных па граматычных законах пэўнай мовы: рус. *Я в стране далёкой. Весна. Здесь розы больше кулака.* (С. Ясенін); укр. *На майдани тил спадає. Замоває річ. Вечір. Ніч.* (П. Тычына); бел. *Вечар. Сонца расплавіла медныя шыбы.* (М. Лужанін).

Тыпы сказаў у рускай, украінскай і беларускай мовах аднолькавыя. Абавязковай прыкметай кожнага сказа выступае катэгорыя прэдыкатыўнасці, якая выказвае суадноснасць выказвання з пазамоўнай рэчаіснасцю; яна ўяўляе непадзельнае адзінства, якое ўтвараецца катэгорыяй мадальнасці, якая выказвае адносіны выказанага у сказе зместу да яго рэальнага ажыццяўлення, і катэгорыі сінтаксічнага часу. Граматычнымі сродкамі выяўлення катэгорыі прэдыкатыўнасці двухсастаўнага сказа з'яўляюцца дзейнік і выказнік у іх сукупнасці, г. з. члены сказа, адзін з якіх называе прадмет выказвання, а другі абазначае нейкае сцвярджэнне пра яго. Дзейнік і выказнік знаходзяцца паміж сабой у прэдыкатыўнай сувязі, складаюць прэдыкатыўнае спалучэнне, яны выступаюць як структурнае ядро сказа, яго галоўныя члены. У аднасастаўным сказе катэгорыя прэдыкатыўнасці выяўляецца або толькі адным галоўным членам, або галоўным членам і мадальна-прэдыкатыўным словам, якое ўскладняе яго: рус. *Завтра утром всем собратсья здесь. Вам нужно прийти к 9 часам утра*; укр. *Завтра вранці всім зібратися тут. Вам треба прийти до 9 годин ранку*; бел. *Заўтра ранкам сабрацца тут. Вам трэба прыйсці да 9 гадзін*.

2.1. Просты сказ

Простыя сказы (укр. **просте речення**, рус. **простое предложение**) бываюць двухсастаўныя і аднасастаўныя, развітыя і неразвітыя, поўныя і няпоўныя; аднасастаўныя дзеляцца на пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўных і назыўныя. Асноўным тыпам простага сказа з'яўляецца двухсастаўны сказ, структурную аснову якога складаюць два **галоўныя члены** – дзейнік і выказнік. **Дзейнікам** (рус. подлежащее, укр. підмет) называецца галоўны член сказа, які абазначае прадмет, з'яву, якому ўласціва нейкае дзеянне, стан, прыкмета: *Любов до рідной мови не заперече любові й пошани до інших мов* (Д. Павличко). Асноўныя класіфікацыйныя прыкметы дзейніка наступныя: а) абазначае носьбіта прэдыкатыўных прыкмет; б) уваходзіць у структурную схему сказа як яго галоўны член; в) абазначаецца формай назоўнага склону назоўніка ці іншай часціны мовы ў значэнні назоўніка; г) займае тыповую пазіцыю перад выказнікам; д) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з выказнікам; е) спалучаецца з выказнікам відам прэдыкатыўнай сувязі – каардынацыяй. Па **будове** адрозніваюць дзейнікі простыя і складаныя. **Просты** дзейнік выражаецца назоўнікам, займеннікам або любой іншай часцінай мовы, ужытай у значэнні назоўніка, а таксама лексічным словазлучэннем: а) назоўнікам: *Відчиняє двері осені вересень* (В. Ткаченко); б) займеннікам: *Я люблю задушевні молодих матерів перемови, вболівання їх кривні, їх ледве надломлені брови* (Д. Білоус); в) субстантываваним прыметнікам: *У слові новому, минуле не в'яне* (Л. Первомайський); г) лічэбнікам: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); д) інфінітывам: *Сказати слово про Юрія Збанацького - означає поділитися цілим світом, витвореним однією людиною впродовж десятиліть* (3 журн.); е) субстантываваним выклічнікам: *Гучне "Ура!" пронеслося тоді над луками і впало в трав розморених дурман* (Л. Первомайський); ж) службовымі часцінамі мовы: *Тільки "так" чи "ні", "за" чи "проти" мало сьогодні сенс* (П. Загребельний); з) семантична нападзельнымі словазлучэннямі: *Посеред неба гнеться на південь Чумацький шлях* (М. Стельмах); і) фразеалагічнымі спалучэннямі ці выразамі: *Битися як риба об лід - жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні* (Із словника). **Складаны** дзейнік выражаецца сінтаксічным словазлучэннем, якое складаецца з двух знамянальных слоў, што валодаюць семантичным адзінствам. Кампанентамі складанага дзейніка могуць быць: 1) лічэбнік (уласна колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік у назоўным або родным склоне множнага ліку: *Пильно дивляться тисячі вікон* (Б. Олійник); 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці (*згряя, група, статак, натоўп, табун*) і назоўнік у родным склоне: *А над усім у чорному небі кружляла згряя сполоханих птахів* (А. Головка); 3) назоўнік (займеннік) у форме назоўнага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці: *Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися* (М. Коцюбинський); 4) назоўнікі *палова, большасць, меншасць, частка* і назоўнік у родным склоне: *Частина повсталых загинула* (Ю. Яновський); 5) назоўнік (займеннік) у форме назоўнага склону і назоўнік (займеннік) у родным склоне: *Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах); 6) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне (*літр малака, метр шоўку, бутэлька малака, кілаграм пшаницы*): *Кілограм пшениці коштує 2 гривні*; 7) інфінітыў (*быць, стаць, здавацца, заставацца*) і назоўнік у творным склоне: *Бути прикладом у роботі, в навчанні, в побуті повинно стати невід 'ємною частиною батьківського авторитету* (В. Сухомлинський). Своеасаблівай формай дзейніка можа быць спалучэнне азначальнага займенніка *усё* і ўказальнага займенніка *гэта*. Спалучэнне “*ўсё гэта*” ўтварае семантична нападзельную групу дзейнікаў: *Все це сприяє створенню типового образу* (3 газ.).

Фармальныя асаблівасці у кожнай з усходнеславянскіх моў характэрныя дзейніку, выражанаму колькасна-іменным спалучэннем: калі ў рускай мове назоўнік у складзе такога дзейніка мае форму роднага склону адзіночнага ліку, то ва ўкраінскай і беларускай – форму назоўнага склону множнага ліку: укр. *Чотири літа пролетіло швидко*; бел. *Чатыры гады праляцелі хутка*; рус. *Четыре года пролетели быстро*. Колькасны лічэбнік у такім дзейніку ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах мае форму назоўнага склону, а ў заходнеўкраінскіх гаворках ён сустракаецца і ў форме роднага склону: укр. *Паслося трьох коней*; бел. *На крэслах сядзела трох дзяўчат*. Акрамя таго, зрэдку ў беларускай (у фальклоры) і ўкраінскай мовах дзейнік можа быць выражаны клічнай формай назоўніка: укр. *Земля липла да заступа, Михалку здирав її шкрябачкою*; бел. *Іваньку па вадзіцу пайшоў*.

Выказнікам (рус. сказуемое, укр. присудок) называецца галоўны, граматычна падпарадкаваны член сказа, які абазначае дзеянне, стан, якасць, уласцівасць прадмета, абазначанага дзейнікам. Характарызуючы выказнік, трэба ўлічваць наступныя асноўныя дыферэнцыяльныя прыкметы: а) характарызуе прадмет; б) уваходзіць у структурную схему сказа як яго галоўны член; в) выражаецца дзеяслоўнымі формамі; г) займае тыповую пазіцыю пасля дзейніка; д) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з дзейнікам; е) спалучаецца з дзейнікам прэдыкатыўнай сувяззю – каардынацыяй. Па **будове** выказнікі дзеляцца на простыя і састаўныя. **Простыя** выказнікі выражаюцца формамі дзеясловаў цяперашняга, прошлага і будучага часоў, абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладоў: *Любо в гаю соловейко виспівує* (А. Кримський). Часам простыя выказнікі ўскладняюцца двайнымі дзеяслоўнымі формамі: а) паўторам дзеяслова ў адной і той жа граматычнай форме: *Річка, гублячись у зеленій низинній гущавині, біжить та й біжить собі* (В. Козаченко); б) паўторам аднакарэнных дзеясловаў: *плакати-оплакувати, мовити-промовляти*; в) паўторам сінанімічных дзеясловаў: *дзвенить-буя, йти-сновигати, дивитись-поглядати*; г) спалучэннем дзеяслова з дзеясловамі *ведаць, узяць* у загадным ладзе: *А хтось ото візьми й пожартуй тоді...* (А. Головко). Простыя выказнікі таксама выражаюцца: а) дзеясловам *быць* (ва ўкраінскай мове – у розных формах), які ў складзе выказніка з'яўляецца знамянальнай часткай: *За селом, у степу є солдатська могила, й повз неї на захід дорога лягла* (М. Нагнибіда); б) выклічнікава-дзеяслоўнымі формамі *тыпу хап, стук, скок*: *Зайчик бачить, що біда - під дубом сховався. А зима тут снігу - кидь! Там малий і зостався* (О. Олесь); в) фразеалагічнымі спалучэннямі: *Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди* (М. Стельмах). У сучаснай ўкраінскай і беларускай (часцей у дыялектах) мовах у ролі простага дзеяслоўнага выказніка можа выступаць форма **даўнопрошлага** часу, невядомая сучаснай рускай літаратурнай мове: бел. *Ён быў пайшоў далей, але спыніўся*; укр. *Кінець дня був минув у напруженій роботі*. Ва ўкраінскай мове такі выказнік можа выражацца інфінітывам з памяншальна-ласкальным суфіксам *-кі, -онькі, -очки, -унечкі, -усенькі, -уні, -унці*: *Схопила білочка горішок і ну його істоньки*. **Састаўныя** выказнікі ўяўляюць сабой спалучэнне двух або некалькіх знамянальных слоў (за выключэннем выпадкаў, калі дзеяслоўная звязка нулявая), адно з якіх семантычна няпоўнае і выконвае толькі граматычную ролю. Састаўныя выказнікі дзеляцца на два віды: *састаўныя іменныя* і *састаўныя дзеяслоўныя*. **Састаўны іменны** выказнік мае дзве часткі: звязку і іменную частку. Іменная частка выражае прадметнае значэнне выказніка, а звязка – граматычнае значэнне часу, асобы, ладу: *Великі майстри минулого були невтомними в шуканні великих задумів, глибоких філософських проблем людського буття ...* (О. Гончар). Да ўласна звязак належаць дзеясловы *быць, з'яўляцца, складаць*, якія пазбаўлены лексічнага значэння. Звязачную функцыю выконваюць і словы, якія, акрамя граматычнага значэння, выражаюць пэўныя адценні лексічнага значэння:

апынуцца/аказвацца, застацца/заставацца, застацца/заставацца, назвацца/называцца, зрабіцца/-рабіцца, уявіцца-прадстаўляцца, лічыцца, даводзіцца. У ролі іменнай часткі састаўнога выказніка часцей выступаюць прыметнікі, назоўнікі і дзеепрыметнікі, якія ўжываюцца ў форме назоўнага, творнага і вінавальнага склону ў без прыназоўнікаў, а таксама ў вінавальным з прыназоўнікам за: *Мені, малому, паліца ліскова служыла за хорошаго коня* (Д. Павличко). Ва ўкраінскай мове з дзеясловам-звязкай *быць* іменная частка састаўнога выказніка ўжываецца ў форме назоўнага або творнага склону, калі дзеяслоўная звязка ўжываецца ў цяперашнім часе і не апускаецца ў сказе: *Праця ё обов'язок і справа честі кожнаго здатнога, до праці громадянина* (Газ.). Калі ж дзеяслоў-звязка *быць* выступае ў форме прошлага ці будучага часу, у форме ўмоўнага або загаднага ладу, іменная частка састаўнога выказніка ўжываецца пераважна ў творным склоне: *Вона була у батька асистентом, сестрою, помічницею* (О. Гончар). Іменнай часткай састаўнога выказніка можа быць таксама назоўнік або іншая субстантывавана частка мовы ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам або словазлучэнне з родным склонам назоўніка: *Чубенко там був за старшого* (Ю. Яновський). **Састаўны дзеяслоўны** выказнік мае дзве часткі: асноўную і дапаможную. Ён выражаецца інфінітывам (асноўная частка) у спалучэнні з асабовымі формамі дзеясловаў (дапаможная), якія паказваюць на пачатак, працяг, канец дзеяння (*пачынаць, канчаць, працягваць, брацца, пераставць, спыняць*), неабходнасць, пажаданасць або магчымасць дзеяння (*магчы, мусіць, мець, здолець, спрабаваць*): *Школярі розпочали закладати Парк пам'яті загіблим* (Н. Крупнікова); *Люди повинні більше дивитися на зорі, на Стожари, на Чумацький Шлях* (М. Стельмах); *Любов, як сонце, може обігріти, а може й спелити у гніві за зраду* (Я. Гоян). Дзеяслоўныя і іменныя састаўныя выказнікі могуць быць **ускладненыя** (падвоеныя). Ускладненая мадэль спалучае ў сабе структуру дзеяслоўнага складанага (дапаможныя мадальныя дзеясловы) і іменнага састаўнога (іменная частка з уласцівымі ёй дзеясловамі-звязкамі) выказніка. З пункту гледжання структуры ўскладненыя выказнікі адрозніваюцца ад складаных тым, што яны ўтрымліваюць тры і больш кампаненты: *Той не сміе называтися людиною, хто не любить рідної матері* (В. Сухомлинський).

У беларускай і рускай мовах кароткая форма прыметнікаў у асноўным выступае ў функцыі выказніка. Ва ўкраінскай літаратурнай мове, дзе фактычна няма дыферэнцыйна поўных і кароткіх прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, дадзеныя формы могуць выступаць і ў ролі іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка, і ў ролі азначэння. Пры гэтым неабходна адзначыць, што на іх сінтаксічную функцыю можа ўздзейнічаць месца адносна азначаемага слова ў форме Н.скл.: у прэпазіцыі і кароткі, і поўны прыметнік (дзеепрыметнік) з'яўляецца азначэннем, а ў постпазіцыі – часткай састаўнога іменнага выказніка. У састаўным іменным выказніку ва ўкраінскай і беларускай мовах шырока выкарыстоўваецца форма творнага склону назоўнікаў і сінтаксічна непадзельныя спалучэнні *быць, стаць, застацца* і пад. (бел.), *бути, стати, застатися* (укр.) і пад. + В.скл. назоўніка з прыназоўнікам за: бел. *Андрэй застаўся за гаспадара*; укр. *Він був у мене за головного помічника*. Акрамя таго, у беларускай літаратурнай мове ў складзе выказніка шырока выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі прошлага часу ў поўнай (радзей – кароткай) форме.

Даданыя члены сказа. Двухсастаўныя сказы могуць мець у сваім складзе, акрамя галоўных членаў, таксама даданыя члены сказа. Па традыцыі сярод даданых членаў сказа вылучаюць дапаўненне (дадаток, дополнение), азначэнне (означення, определение) і акалічнасць (обставіны, обстоятельство). У процілегласць галоўным даданыя члены не ўдзельнічаюць у стварэнні прэдыкатыўнай асновы сказа. У аснову выдзялення даданых членаў сказа пакладзены таксама іх марфалагічнае выражэнне і пазіцыя ў сказе, што і прадвызначае формы сінтаксічнай сувязі паясняльных слоў з

паясняемімі. **Дапаўненнем** (укр. додаток, рус. дополнение) называецца даданы член сказа, які абазначае прадмет, на які накіравана ці якога датычыцца дзеянне, працэс, прыкмета, стан. Асноўнай семантычнай прыкметай дапаўнення з'яўляецца яго прадметнае (аб'ектнае) значэнне, што і вызначае характар сродкаў яго выражэння. Таму дапаўненне звычайна выражаецца назоўнікамі, займеннікамі суадноснымі з назоўнікамі, субстантываванымі словамі, а таксама цэлымі словазлучэннямі: *Ты даеш мені сонце погожэ, і повітря даеш, і снагу...* (В. Ткаченко). Дапаўненні дзеляцца на *прамыя і ўскосныя*. **Прамае** дапаўненне паказвае на аб'ект, непасрэдна ахоплены дзеяннем, працэсам або станам. Яно залежыць ад пераходных дзясловаў і выражаецца вінавальным склонам без прыназоўніка: *Нашу радiсть і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігрiва* (В. Крищенко). У некаторых выпадках прамое дапаўненне можа выражацца і родным склонам без прыназоўніка: а) калі з пераходным дзясловам ўжываецца адмоўная часціца не: *Не зрони сльози, котра не зрадить ні життя, ні гнiву...* (Н. Кащук); б) калі дзеянне распаўсюджваецца не на ўсё прадмет, а толькі на яго частку: *Оксана наливае води; Я поставив пташениатi хлiба*. **Ускосныя** дапаўненні выражаюцца назоўнікамі або іншымі субстантываванымі словамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам або ў формах іншых ускосных склонаў як з прыназоўнікамі, так і без іх: *У боротьбi немає одиниць* (В. Полiщук).

Ва ўкраінскай мове сустракаецца прыдзеясловае прамое дапаўненне, выражанае неадусаўлёным назоўнікам у родным склоне. Форма назоўнага склону множнага ліку назоўніка-дапаўнення ва ўкраінскай мове ўжываецца толькі для абазначэння жывёл. Такая ж форма сустракаецца і ў беларускіх дыялектах. Меснаму склону ускоснага дапаўнення ў рускай мовах (з прыназоўнікам *аб*) можа адпавядаць вінавальны з прыназоўнікам *пра* ва ўкраінскай і беларускай мовах.

Українська мова	Беларуская мова	Руская мова
пас корів	пасвіў кароў (дьял. каровы)	пас коров
взяв олівця	узяў аловак	взял карандаш
набувати знань	набываць веды	приобретать знания
турбоватись про когось	турбавацца пра каго-небудзь (аб кім-небудзь)	беспокоиться о ком-нибудь
чекати на товариша	чакаць сябра	ждать товарища

Азначэннем (укр. означення, рус. определение) называецца даданы член сказа, які ўказвае на прыкмету прадмета і падпарадкаваны назоўніку, што называе прадмет. Па **характары сінтаксічнай сувязі** з азначаемым словам азначэнні дзеляцца на *дапасаваныя і недапасаваныя*. **Дапасаванае** азначэнне звязваецца з азначаемым словам граматычнай сувяззю дапасавання: *З кожнай гілочки на калiнi звисають важкі червонi грона* (Б. Харчук). **Недапасаванае** азначэнне спалучаецца з азначаемым словам сувяззю кіравання або прымыкання: *У цих садах, в сонатах соловiв вiн чує тихi кроки браконьера* (Л. Костенко); *Великiй метi - освiчувати народ, пiднiмати його з вiковiчної темряви - служив i Шевченкiв талант художника* (З журн.); яны выражаюцца назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх (*гурт дiтей, виводок каченят, хлопець без вусiв, сосна на кручi*); інфінітывам (*бажання вчити, мрiя побачити*); прыслоўем (*дорога направо*), дзеепрыслоўем (*читання лежачи*).

Формы як дапасаваных, так і недапасаваных азначэнняў ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у асноўным супадаюць. Ва ўкраінскай мове дапасаваныя азначэнні, выражаныя кароткімі прыметнікамі, ужываюцца пераважна ў народнай творчасці і паэзіі. Недапасаванае азначэнне ва ўкраінскай мове можа выражацца склонавай формай, якая адрозніваецца ад формы выражэння адпаведнага значэння ў рускай і беларускай мовах. Прыналежнасць асобе, выражанай уласным імем, ва ўкраінскай і рускай мовах можа быць абазначана як дапасаваным, так і недапасаваным

азначэннем, у той час як у беларускай мове ў гэтым выпадку аддаецца перавага выкарыстанню недапасаванага азначэння.

Українская мова	Беларуская мова	Руская мова
зелені садзелен сад	зялёны сад	зелёный сад
підручник з літаратуры	падручнік па літаратуры	учебник по литературе
кніга (мого) брата братова кніга	кніга (майго) брата братава кніга	книга (моего) брата
твори Шевченка Шевченкові твори шевченківські твори	творы Шаўчэнкі	произведения Шевченко, шевченковские произведения

Акалічнасць (укр. обставина, рус. обстоятельство) мае наступныя дыферэнцыяльныя прыкметы: а) з'яўляецца даданым членам сказа; б) выражае акалічнасныя семантыка-сіntaxічныя адносіны; в) выражаецца прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, займеннікава-іменнымі формамі і інфінітывам; г) у сказе можа займаць розную пазіцыю, часцей за ўсё постпазіцыю; д) звязваецца з галоўным словам падпарадкавальнай сувяззю прымыкання або кіравання; е) залежыць часцей за ўсё ад дзеяслова, а таксама прыметніка і прэдыкатыўных прыслоўяў (слоў катэгорыі стану).

Па значэнні акалічнасці дзеляцца на наступныя асноўныя групы: а) акалічнасць спосабу дзеяння паказвае на спосаб здзяйснення дзеяння ці праяву прыкметы: *Світае! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітае* (О. Олесь); б) акалічнасць меры і ступені характарызуе дзеянне, стан ці прыкмету па ступені або меры іх праявы: *Перед ним шелестять по пояс жита* (П. Панч); в) акалічнасць месца называе месца дзеяння, працэсу, стану, кірунак і шлях руху: *Життя кругом, як поле, розляглося, синіє дальнім маревом дібров* (В. Сосюра); г) акалічнасць часу паказвае на час дзеяння і яго працягласць: *Споконвіку тема України, батького первокорення нашої поезії була на чільному місці* (Б. Олійник); г) акалічнасць прычыны паказвае на прычыну дзеяння: *Вищівлі в матері очі від чекання* (О. Довженко); д) акалічнасць мэты паказвае на мэту дзеяння: *Для радості, для щастя - ось для чого приходиться людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ* (О. Гончар); е) акалічнасць умовы ўказвае на ўмову, пры якой можа адбывацца дзеянне: *Мелодія, опанувавши душою, загіздивилась там, не хутко німіє* (М. Коцюбинський); е) акалічнасць са значэннем уступкі з указвае на тое, насуперак чаму адбываецца дзеянне: *Наперекір усьому існує ж такі спадкоємність людяного в людині* (О. Гончар).

У плане спосабаў выражэння розных відаў акалічнасцей ва ўсходнеславянскіх мовах руская і беларуская мовы выяўляюць большае падобенства, у той час як украінская мова часта выкарыстоўвае іншыя склонавыя формы для выражэння акалічнасных значэнняў.

Українская мова	Беларуская мова	Руская мова
вступати до інституту	паступаць у інстытут	поступать в институт
будынак на два паверхі	дом на два паверхі	дом в два этажа
пісати украінскаю моваю	пісаць на беларускай мове	писать на русском языке
відбудецься о сьомій годині	адбудзецца а сёмай гадзіне	состоится в семь часов
працаваці за планом	працаваць па плане	работать по плану
з'явіцца з власнаго бажання (за власнім бажанням)	з'явіцца па асабістым жаданні	явиться по собственному желанию

Аднасастаўныя сказы (укр. односкладні речення, рус. односоставные предложения) – спецыфічныя па будове і зместу сінтаксічныя адзінкі. З пункту гледжання структуры гэтая асаблівасць выражаецца ў наяўнасці толькі аднаго галоўнага члена, а з пункту гледжання семантыкі – у своеасаблівасці выказанай ім думкі. Аднасастаўныя сказы з галоўным членам, фармальна падобным да выказніка,

якія абазначаюць дзеянне і дзейча, але ў адных канструкцыях дзейч фіксуецца як пэўны, дакладна вызначаны, у іншых – як нявызначаны ці абагульнены або зусім адсутнічае. Сказы з галоўным членам, фармальна падобным да дзейніка, канстатуюць наяўнасць пэўных прадметаў, з'яў, працэсаў у прыродзе. Аднасастаўныя сказы могуць быць развітымі і неразвітымі, поўнымі і няпоўнымі. У залежнасці ад іх структуры і семантыка-камунікатыўных асаблівасцей ва ўсіх усходнеславянскіх мовах яны дзеляцца на некалькі тыпаў: дзеяслоўныя (пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя) і намінатыўныя.

Намінатыўныя (укр. номінативні речення, рус. номинативные предложения) сцвярджаюць наяўнасць існавання з'яў, падзей або прадметаў. Галоўны член такіх сказаў выражаецца назоўнікам, займеннікам, колькасна-іменным словазлучэннем, субстантываванымі словамі: укр.: *Три берізки. Вогонь. І жага.* Тут граніт пломеніе жагою (Л. Дміцерка); *Весна. Теплінь.* Жайворонкі в небі (І. Цюпа); *Зимовий вечір. Тиша. Ми.* Я вам чужий - я знаю (П. Тичина); рус.: *Вышина. Глубина. Снеговая тишь.* И ты молчишь (А. Блок); бел.: *Зіма. Вецер салому зняў, вецер салому растрас* (П. Глебка).

Пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові речення, рус. определенно-личные предложения) абазначаюць дзеянне, якое выконваецца канкрэтным асобай – моўнікам або яго суразмоўцам. Галоўны член пэўна-асабовых сказаў выражаецца толькі асабовымі формамі дзеяслова – 1-й або 2-й асобы адзіночнага ліку або множнага ліку абвеснага ладу (акрамя форм прошлага часу): рус.: *Вижу нивы твои и хаты, на крылечке старушку мать* (С. Ясенін); укр.: *Розничила навстіж двері і віконця, наскликала в хату молоді-гостей* (В. Чумак); бел.: *Люблю раскінуцца на траве* (Ф. Янкоўскі).

Няпэўна-асабовыя сказы (укр. неозначено-особові речення, рус. неопределенно-личные предложения) абазначаюць дзеянне, якое ажыццяўляецца нявызначанай асобай. У ролі галоўнага члена выступаюць дзеясловы ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга ці будучага часу абвеснага ладу або дзеясловы ў форме множнага ліку прошлага часу абвеснага ладу: рус. *С той поры подруг начали уважать* (Б. Палявы); укр.: *Вас змалку, як квіток, кохали і рядили, ви звикли від життя усе без бою брать* (В. Сасюра); - *Тільки ж, Марійко! - застерегла під кінець. - Ні слова нікому. А то його вб'ють* (А. Головка); бел.: *Цяпер засяваюць поле не так, як калісь* (Я. Купала).

Абагульнена-асабовыя сказы (укр. узагальнено-особові речення, рус. обобщенно-личные предложения) абазначаюць дзеянне, што датычыцца абагульненай асобы. *Что имеем – не храним, потерявши – плачем* (Праказка); *С кем поведешься, от того и наберешься* (Прыказка); укр.: *Як дбаєш, так і маєш* (Прыказка); *Тоді маю, як у руках тримаю* (Прыказка); бел.: *Як дбаеш, так і маеш* (Прыказка); *Чалавека слухай, а сваю думку мей* (М. Лынькоў). Галоўны член абагульнена-асабовых сказаў выражаецца дзеясловамі 2-й асобы адзіночнага (радзей – множнага) ліку абвеснага і загаднага ладу: *Любиш поганяти, люби й коня годувати*; (3 н. тв.); *Бувало, ранок, очерет, затока... і з братом тихо у човні сидиш* (М. Рильський). Па ступені абагульнення дзеяння гэтыя сказы дзеляцца на два тыпы. Сказы першага тыпу ўжываюцца як прыказкі і крылатыя выразы павучальнага або выкрывальнага зместу: *Удосвіта встанеш - більше діла зробиш* (Н. тв.); *Журбою біді не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба* (М. Стельмах). Па характары выражэння галоўнага члена яны падобныя да пэўна-асабовых, аднак па значэнні выразна размяжоўваюцца: пэўна-асабовыя падкрэсліваюць дзеянне, якое прадугледжвае пэўнага выканаўцу, а абагульнена-асабовыя абазначаюць дзеянне, якое выконваецца абагульнена. Сказы другога тыпу перадаюць дзеянне або стан таго, хто кажа: *В ці дні бажаш світ щасливий черпнути відрами до дна і сміло сіяти на ниви багатство ярого зерна* (М. Стельмах); яны звычайна выкарыстоўваюцца ў вуснай мове ці мастацкай літаратуры і супрацьпастаўляюцца падобным пэўна-асабовым сказам своеасаблівым значэннем. З

дапамогай такіх канструкцый пісьменнікі раскрываюць стан, настрой гаворачага, абагульняючы іх, пераносячы іх на іншых людзей, якія знаходзяцца ў падобнай сітуацыі: *Коли лежиши в полі лицем до неба і вслухаєшся у многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М. Коцюбинський).

У рускай, украінскай і беларускай мовах аднастаўныя сказы арганізуюцца па агульнай сінтаксічнай мадэлі; аднак у некаторых украінскіх граматыках да абагульнена-асабовых адносяць сказы адпаведнай семантыкі, у якіх галоўны член выражаецца дзеяслоўнай формай мужчынскага роду прошлага часу: *Молотив цілий день, а віяти нічого*.

Безасабовыя сказы (укр. безособові речення, рус. безличные предложения) абазначаюць дзеянне або стан, якія адбываюцца без актыўнага ўдзелу асобы, незалежна ад носбіта стану: *В номере было прибрано, светло, уютно* (А. Чэхаў); *А где-то ель скрипит, и почему-то делается грустно* (К. Ваншанкін); укр. *Тихо в полі* (А. Даўжэнка); *Вечоріло. Поменшала вже цілоденна спека* (И. Франко); *Мене обняло холодом* (М. Коцюбінскі); бел.: *Вечарэе. Дзень навесіў на сасне сваю касу зары* (М. Танк); *Цямнее ў лесе* (М. Танк).

У ролі галоўнага члена выступаюць: безасабовыя дзеясловы ці асабовыя ў безасабовым значэнні для абазначэння стану прыроды, фізічнага або псіхічнага стану чалавека, яго настрояў, памкненняў; наяўнасці або адсутнасці пэўных змен, з'яў, стану ў навакольным асяроддзі; безасабова-прэдыкатыўныя словы, прэдыкатыўныя прыслоўі, словы тыпу *нельга, трэба, варта, на жаль, шкада* ў спалучэнні з інфінітывам; кароткія пасіўныя дзеепрыметнікі; адмоўныя словы *няма, не было, не будзе*: рус. *Темнеет. У меня нет света* (В. Інбер); *Толпу колыхнуло веселым шумом* (К. Федзін); *К старому возврата больше нет* (С. Ясенін); *От снега в комнате светло* (А. Твардовский); *Сделано отец* (М. Горкі); укр. *Темніє. А й досі немає Григорія. Ночіє* (М. Бажан); *Відгриміло, грозою відблискало, розлилося в гаряче проміння* (А. Малышка); *Так у нас заведено* (А. Карняйчук); *Холодно надворі було* (А. Цясленка); *Буря, п'ятьма, стежки нема* (Л. Забашта); *На оновленій землі врага не буде супостата* (Т. Шевченко); бел. *Світала. Пад ботамі скрыпеў марозны снег* (Я. Брыль); *Штось не п'яецца сагоння* (Я. Купала); *Многа было сказана хороших слоў і пажаданняў* (М. Лынькоў); *Вакол было ціха* (Я. Колас).

Безасабовыя сказы ўкраінскай мовы характарызуюцца некаторымі структурнымі асаблівасцямі, якія рэдка сустракаюцца ў беларускай і яшчэ радзей – у рускай мове, а менавіта ўжываннем у ім прэдыкатыўнага члена гэтых сказаў, выражанага неразвітым пасіўным дзеепрыметнікам на *-но, -ено, -то*, ад якога непасрэдна залежыць іменнае слова ў форме вінавальнага склону, якое выступае ў сінтаксічнай функцыі прамога дапаўнення: укр. *Наказ дано (коротко й сурово): вдарити й розбити ворогів* (В. Яллан); *Розбито навали розбійницьких орд* (О. Навіцкі); *Ниву засіяно; Цілину освоєно; Роботу закінчено; План виконано*; бел. *Не чутно, як звычайна, аукання ў лесе* (М. Лупсякоў); рус.: *Где шито на живую нитку, там жди прореху да убытку* (Пословица). У рускай мове і звычайна ў беларускай такім безасабовым сказам адпавядаюць сказы асабовыя. Іменнае слова, якое выступае ва ўкраінскай мове ў форме вінавальнага склону і выконвае функцыю дапаўнення, у рускай і беларускай ўжываецца ў форме назоўнага склону і ў сінтаксічнай функцыі дзейніка, з якім выказнік, выражаны нячленным дзеепрыметнікам, спалучаецца ў родзе і ліку: рус. *Изменник Барабаш убит, немцы, которые были с ним, и шляхтичи уничтожены; Разбиты полчища разбойничьих орд; Нива засеяна; Целина освоена; Работа окончена; План выполнен; Задание выполнено*; бел. *Свет нідзе мне не заказан* (Я. Колас); *О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю* (П. Панчанка). Асабовыя сказы з выказнікам, які выражаны дзеепрыметнікам, што злучаюцца з дзейнікам, ужываюцца, хоць і радзей, паралельна з

безасабовымі і ва ўкраінскім мове: *Підлога потрушена травой, піч розмальована півнями, стіл накрытий вишитою скатертиною* (А. Ганчар); *Оповідання написане молодим письменником; Робота виконана; Збори закриті.*

Паходжанне безасабовых канструкцый з дзеепрыметнікам на *-но, -ено, -то* ў функцыі прэдыкатыўных членаў гістарычна звязана ва ўкраінскім мове з тымі старажытнарускімі асабовымі сказамі, у якіх выказнік выражаўся нячленным пасіўным дзеепрыметнікам прошлага часу з суфіксам *-н-, -ен-, -т-*. Гэтыя дзеепрыметнікі паступова страцілі здольнасць сінтаксічнага спалучэння з назоўнікам, які выступае ў функцыі дзейніка, і ператварыліся ў нязменныя словы. Страту злучэння прэдыкатыўнага кароткага дзеепрыметніка з дзейнікам сведчыць яшчэ старажытнарускія помнікі пісьменства, напр.: *медь дано бысть* (Сб. 1076). Іменнае слова, якое да гэтага выконвала функцыю дзейніка, паступова ў такіх сказах пачынае ўспрымацца ў якасці прамога дапаўнення. Пераасэнсаванне падобных сінтаксічных канструкцый пачалося, відаць, з тых сказаў, у якіх дзейнік выражаўся назоўнікам мужчынскага і ніякага роду, так як у іх форма назоўнага і вінавальнага склону супадала. Пазней пры прэдыкатыўных членах, ролю якога выконвала нячленны дзеепрыметнік на *-но, -ено, -то*, распаўсюдзілася па аналогіі і на назоўнік жаночага роду ў форме вінавальнага склону замест ранейшага назоўнага, такім чынам, ператварыўшыся ў прамое дапаўненне: *трава скошена – траву скошено*. Безасабовыя сказы з прэдыкатыўным членам, выражаным нязменным кароткім дзеепрыметнікам *-но, -ено, -то*, помнікамі стараўкраінскай пісьменнасці засведчаны даволі часта, напр.: *Писано листо оу Луцкоу* (Грам. 1388 г.); *Медь выбрано и сосну спалено* (Володим. грод. кн. 1608 г.); *Мещань зацныхъ въ колоду посажено, а найубошыхъ въ темницу загнано. Четвертому уши и носа утято* (Лямент, 1636 г.). Вядомыя яны і старабеларускай пісьменнасці: *Того Сурмина за то вжо скарано тогды, коли поимано* (Литовская метрика, 1494 г.); *И даль есми за того коня ему корову, за которую ми давано две копе грошей* (Акты Мінск. гор. суда XVI в.). Аналагічныя безасабовыя сказы ўжываліся, хоць і значна радзей, і ў старарускай літаратурнай мове: *И огурцы и лимоны и сливы также бы очищено и перебрано* (Домострой, XVI в.). Але ў сінтаксісе рускай мовы яны не замацаваліся і выйшлі з ужывання. У наш час яны зрэдку сустракаюцца толькі ў некаторых гаворках: *огурцы посажено* (Волог. обл.).

Інфінітыўныя сказы (укр. інфінітывні речення, рус. инфинитивные предложения) – гэта такія аднаасабовыя сказы, прэдыкатыўным цэнтрам якіх выступае незалежны інфінітыў, які абазначае дзеянне, якое стасуецца з названай ці патэнцыяльнай дзеючай асобай; яны паказваюць на магчымае або немагчымае, неабходнае або непазбежнае дзеянне: рус. *Мне бы жить и жить, сквозь годы мчась* (У. Маякоўскі); укр. *Нам тільки в праці жить би, жити й не знать проклятої війни* (М. Рыльскі); бел. *Слухаць толькі ўважна, не перабіваць* (Я. Купала). Структура інфінітыўных сказаў ва ўсіх усходнеславянскіх мовах аналагічная. Значэнне адмаўлення ў інфінітыўных сказаў, як і ў іншых сінтаксічных канструкцыях, можа выяўляцца таксама з дапамогай адмоўных займеннікаў: рус. *Ему нечего сказать; Мне некуда пойти*; укр. *Йому нічога сказаці; Мені нікуди піці; Нікому дапамогці*; бел.: *Яму нечага сказаць; Мне некуды пісці; Некаму дапамагчы*. Ва ўкраінскай і беларускай мовах ім атпавядаюць паралельныя безасабовыя канструкцыі, у якіх адмоўнае значэнне выяўляецца словам *нема* (немае) (укр.), *няма* (бел.) *Йому нема чого сказаці; Мені немае куды піці; Нема кому дапамогці* – укр.; *Яму няма чаго сказаць; Мне няма куды пайсці; Няма каму дапамагчы* – бел. У рускай літаратурнай мове са словам *нет*, якое суадносіцца з украінскім *немае* і беларускім *няма*, такія сказы не ўжываюцца.

Ускладнены сказ. Аднародныя члены сказа (укр. однорідні члени речення, рус. однородные члены предложения) – члены сказа, якія выконваюць аднолькавую

сінтаксічную функцыю, адказваюць на адно і тое ж пытанне і ўступаюць у граматычныя і сэнсавыя сувязі з адным і тым жа словам. У марфалагічным выражэнні аднародных членаў сказа і ў іх сінтаксічных сувязях істотных асаблівасцей ні ў адной з усходнеславянскіх моў у параўнанні з іншымі не назіраецца. Аднародныя члены ўтвараюць, як вядома, рад слоў, аб'яднаных паміж сабой злучальнай сувяззю. У функцыі аднародных могуць выступаць любыя члены сказа: дзейнікі, выказнікі, дапаўненні, азначэнні і акалічнасці. Аднародныя дзейнікі граматычна і па сэнсу звязаны з залежным ад іх выказнікам: рус. *Леса, луга поемные, ручьи и реки русские весною хороши* (Н. Някрасаў); укр. *Перед очима пропливали ліси, поля, ріки, села з вітрянками на пагорбах* (А. Шыян); бел. *Ад светла сонца ззяе сталь і медзь* (М. Багдановіч). Аднародныя выказнікі знаходзяцца ў залежнай сувязі з адным і тым жа дзейнікам: рус. *Я сидел и глядел кругом, и слушал* (И. Тургенеў) укр. *Гаряче серце б'ється і тремтить, і відчуваеш, як зрастаюць крыла* (Л. Дзміцерка); бел. *Мама слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру* (І. Шамякін). Ад аднаго агульнага члена залежаць таксама ўсе аднародныя дапаўненні, азначэнні і акалічнасці: рус. *Большого напряжения и великой страсти требует наука от человека* (І. Паўлаў); *У нее такое открытое, простое и милое лицо* (Б. Палявы); *Всюду жизнь и вольно, и широко, точно Волга полная, течет*; укр. *Новітній день встає над полем, над бойовищами без меж* (А. Малышка); *Мова м'яка і шовкова вільно дзвенить по Україні* (Л. Забашта); *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тычына); бел. *Вы клікалі нас, маладых арлянят, на песню, на сонца, на ішчасце* (П. Бровка); *Ехалася лёгка, хутка, як едзеца ў вольную часіну з горада* (Ф. Янкоўскі). Аднародныя члены сказа могуць утвараць **закрытыя** і **адкрытыя** рады. У **закрытым** радзе пералік аднародных членаў закончаны. Граматычна гэта выражаецца ўжываннем перад апошнім з іх злучальнага злучніка *и* (бел. *і*, укр. *і, й, та*): рус. *Были это веселые, сильные и смелые люди* (М. Горкі); укр. *Були це веселі, сильні і сміливі люди*; бел. *Былі гэта вясёлыя, моцныя і смелыя людзі*. Граматычныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа, якія ўтвараюць **адкрыты** рад, выражаюцца адной інтанацыяй; злучнікаў паміж імі або наогул няма, або адзін і той жа злучнік паўтараецца перад кожным з членаў сказа з мэтай узмацнення яго значэння: рус. *Все зашевелилось, проснулось, запело, зашумело, заговорило* (І. Тургенеў); *В голосе Якова была и неподдельная глубокая страсть, и молодость, и сила, и какая-то глубокая скорбь* (И. Тургенеў); укр. *Наш обов'язок – з дитинства прищеплювати любов до природи, до рослин, до тварин* (А. Вішня); *Все до купи злилося в мені: і надія, і віра, й любов* (Дніпрова. Чайка); бел. *Только і ведаў тады: зараджай, страляй, ляці ў атаку* (С. Грахоўскі); *І сцены, і дзеці, і дошка чорная, і настаўнік – усё расло і расплывалася ўшыркі, і захапляла сабой яе* (П. Галавач).

Адасобленыя члены сказа (укр. відокремлені члени речення; рус. обособленные члены предложения). У сказах адасабляюцца даданыя члены, значэнне якіх з той ці іншай мэтай неабходна вылучыць, падкрэсліць; яны характарызуюцца большай унутранай самастойнасцю ў параўнанні з іншымі даданымі членамі сказа. У вуснай мове адасабленне даданых членаў ажыццяўляецца з дапамогай спецыяльнай інтанацыі, а ў пісьмовай – з дапамогай знакаў прыпынку.

Умовы адасаблення асобных членаў сказа ва ўсіх усходнеславянскіх мовах аднолькавыя. Ва ўкраінскай мове, як і ў беларускай, абмежавана ўжыванне дзеепрыметнікаў у ролі адасобленых азначэнняў; зваротныя дзеепрыметнікі не ўжываюцца. Гэта, у першую чаргу, абумоўлена іх аманіміяй асобных іх форм з дзеепрыслоўямі. Таму ў абедзвюх мовах даволі рэдка выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу, таму адасобленыя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнымі зваротамі, у названых мовах сустракаюцца радзей, чым у рускай. Для іх перадачы ў названых мовах звычайна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя сродкі:

часцей за ўсё азначальная частка складаназалежнага сказа (радзей – даданая частка іншага тыпу): рус. *Дождь, начавшийся ещё вчера, изменил наши планы* – бел. *Дождж, які пачаўся яшчэ ўчора, перамяніў нашы планы* – укр. *Дощ, що почався ще вчора, змінив наші плани*; адзін з аднародных выказнікаў: рус. *Еда, разогреваемая каждые полчаса, не успевала остыть* – бел. *Снеданне разагрэвалася кожныя паўгадзіны і не паспявала астыць* – укр. *Їжа розігрівалася ўопівгодини і не встигала охолонути*, а таксама акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем ці дзеепрыслоўным зваротам: рус. *Огонь разгорался, раздуваемый неведомой силой* – бел. *Агонь разгараўся, раздзьмухваючыся невядомай сілай* – укр. *Вогонь розпалювався, роздуваючысь невідомою силою*.

Зваротак (укр. звертання; рус. обращение). У функцыі зваротка звычайна выступае назоўнік, зрэдку займеннік, субстантывіраваны прыметнік або лічэбнік. У рускай мове любое слова ў гэтай функцыі заўсёды ўжываецца ў форме назоўнага склону: *Пой, мой друг. Наведай мне снова нашу прежнюю буйную рань* (С. Ясенін); *Ты прав, мудрый!* (А. Чэхаў). Ва ўкраінскай мове назоўнік у сінтаксічнай функцыі зваротка выкарыстоўваецца пераважна ў форме клічнага склону: *Щасливий ти, друже, щасливий дуже* (П. Варанько); *Що хочеш, Волго, попроси, я все тобі віддам* (А. Підсуха). Назоўны склон назоўніка ў значэнні зваротка ўжываецца значна радзей: *Руку, товариш бойовий!* (А. Карнайчук). У беларускай мове зваротак таксама можа быць выказана назоўнікам як у форме клічнага, так і ў форме назоўнага склону; апошні варыянт пераважае: *Прыдзі пад вечер ты на поле і палюбайся ім, саколе!* (Я. Колас); *Не шумі ж ты, цёмны гаю* (П. Трус); *Чаго ж мы, Ганулька, стаім? Бягай, дачушка, да Тодарыхі* (Ф. Янкоўскі); *Ой, ты, вецер неспакойны, дзьмеш ты безустанку* (Я. Колас). Такім чынам, форма клічнага склону з'яўляецца спецыялізаваным сродкам выражэння зваротка ва ўкраінскай мове і беларускай мовах.

Параўнальныя звароты (рус. сравнительныя обороты; укр. порівняльні звороти) – словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест пэўнага члена сказа або ўсяго выказвання. Сродкам сувязі такіх зваротаў у сказе з'яўляюцца злучнікі *як, нібы, што быццам, бы, нібыта, як бы, як быццам, чым*; на гэтай падставе ў лінгвістыцы прынята называць параўнальныя звароты, як і параўнальныя сказы, злучнікавымі параўнаннямі: бел. *Неабсяжная раўніна, роўная, як стол, была карычневага, нават бурага колеру...* (У. Караткевіч); рус. *В блёстках инея, точно в алмазах, задремали, склонившись, берёзы.* (И. Бунин); укр. *Вздвжж полів, узбіч, стежки побудувалися, як діти з блакитними оченятами, волошки* (Я. Пархута). У сказе параўнальныя звароты могуць паясняць і ўдакладняць словы розных часцін мовы. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца назоўнікавыя, прыметнікавыя, займеннікавыя, дзееслоўныя, прыслоўныя і іншыя параўнальныя звароты. Параўнальныя звароты маюць дзве сэнсавыя разнавіднасці: 1) вобразныя параўнальныя звароты, якія метафарычна выяўляюць прадмет праз супастаўленне пэўнай з'явы ці прадмета на аснове нейкіх агульных прымет: бел. *Аднекуль апусціўся кляновы ліст, чырвоны, як гусіная лапка* (Я. Пархута); рус. *В очах, как на небе, светло, в душе её темно, как в море* (М. Лермонтов); укр. *Попереду почувлося пісня, тиха, боязка, як ласкавий подих вітру в жаркий літній день* (Я. Пархута); 2) параўнальна-раўналежныя звароты, якія падкрэсліваюць адпаведнасць, тоеснасць паміж прадметамі, з'явамі на аснове іх прымет або абставін, пры якіх адбываецца дзеянне; яны не маюць метафарычнасці: *Лес, як чалавек, бываў сумны і радасны, гнеўны і добры, у яго было тысяча казак і тысяча песень* (І. Навуменка); рус. *Я к ней наконец так привык, как к дочери* (М. Лермонтов); укр. *Ставала серед білого дня темно, як увечері* (Б. Олійник).

Пабочныя і ўстаўныя словы і сказы (укр. вставні слова і речення; рус. вводные і вставные слова и предложения). Пабочныя словы і сказы, выражаючы

розныя адносіны таго, каму належыць гаворка, да выказвання, афармляюцца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у асноўным аднолькава: рус. *Ты сидишь, наверно, в школе, в светлой комнате своей* (М. Ісакоўскі); укр.: *Вершники, здавалось, зрослися з підібраними грудастими кіньми* (М. Стэльмах); бел.: *Шчасце, вядома, не раз прыходзіць нечакана* (Я. Брыль). Аднак у беларускай мове ў функцыі пабочнага слова можа выступаць дзеяслоў у форме прошлага часу ў няпэўна-асабовым значэнні: *Не, дзе бачылі, куды мне старому* (К. Крапіва), а ў рускай і ўкраінскай мовах яму адпавядае безасабовая ці пэўна-асабовая форма дзеяслова: рус. *Нет, где видано, куда мне старому или Нет, где вы видели, куда мне старому*; укр. *Ні, де видано, куди мені старому или Ні, де ви бачили, куди мені старому*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, акрамя пабочных, ёсць устаўныя словы і сказы, якія нясуць дадатковыя звесткі, заўвагі, тлумачэнні або паведамленні да выказанага папярэдне: рус. *Мира – так звали девочку – знакомила Алексея со своим кукольным хозяйством* (В. Ажаеў); укр. *У Федора (менший брат Надії) було покликання до мистецтва* (М. Коцюбінскі); бел. *Калі Алёнка зірнула на памяты канверцік (відаць, у дарозе вандраваў нямала), то сэрца яе забілася* (Я. Колас). Ва ўжыванні і афармленні ўстаўных слоў і сказаў пэўных асаблівасцяў, характэрных не для ўсіх, а толькі для асобных усходнеславянскі моў, не назіраецца.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Прааналізуйце азначэнне сказа і асноўныя элементы і тыпы простых няўскладненых сказаў у розных усходнеславянскіх мовах. Вылучыце агульнае і адрознае, звярнуўшы асаблівую ўвагу на тыпы і формы выражэння выказніка і тыпы аднастаўных сказаў.
2. Параўнайце спосабы ўскладнення простага сказа ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. Акрэсліце агульныя і адрозныя рысы, звярнуўшы асаблівую ўвагу на і на сказы, ускладненыя звароткамі, а таксама пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.

2.2. Складаны сказ

Складаны сказ – гэта сінтаксічная канструкцыя, якая ўтвараецца шляхам аб'яднання некалькіх (мінімум дзвюх) прэдыкатыўных частак на аснове злучальнай, падпарадкавальнай ці бяззлучнікавай сувязі, звязаных па сэнсе і граматычна. Сістэма сучасных бяззлучнікавых, складаназлучаных і складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах з'яўляецца вынікам развіцця агульнаўсходнеславянскага сінтаксісу складанага сказа, дзе злучэнне пераважала над падпарадкаваннем. Кампаратывісты заўважылі, што ў рускай, украінскай і беларускай мовах выйшлі з ужывання складаныя сінтаксічныя структуры з паўторнымі пачынальна-далучальнымі злучнікамі *а* і *и*, звычайныя ў агульнаўсходнеславянскай. У працэсе гістарычнага развіцця яны трансфарміраваліся ў складаназлучаныя і, радзей, складаназалежныя сказы. Што да бяззлучнікавых сказаў, то яны, як і сама бяззлучнікавая сувязь, найбольш старажытныя; такія сказы грунтуюцца выключна на інтанацыі і сэнсавых узаемаадносінах, якія з'яўляюцца абсалютна аднолькавымі ва ўсіх трох роднасных мовах і пакуль што яшчэ не падпалі пад усебаковае тыпалагічнае даследаванне.

Складаназлучанымі (укр. складносурядне речення, рус. – сложносочиненные предложения) сказы з дзвюх ці больш прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаюцца спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і шматлікія разнавіднасці далучальных адносін: *бел. Паводлі дрэўцы дагараюць, і ціха іскрачкі ўзлятаюць...* (Я. Колас); *Навокал высокі панскі лес, а за лесам – балота...* (З. Бядуля); *Ці помніш ты сваёй зямлі прасторы, ці бачыў ты віры імклівых рэк?* (С. Грахоўскі); *Альбо дзед гаворыць, альбо баба прамовіць некалькі слоў...* (В. Талай);

Вы скромны чалавек, і гэта робіць вам чэсць (Я. Колас); рус. Гремят тарелки и приборы, да рюмок раздаётся звон... (А. Пушкин); Для этого нужно много времени, а его никогда не хватает (К. Паустовский); Иль буду я стрелой пронзённый, иль мимо пролетит она... (А. Пушкин); Князь уже не сердится, да и Великатов может обидеться (А. Астрэйка); укр. І шумить діброва, і синіє шлях, ідзвенить дніпрова хвиля у дротах (В. Бичко); Ти гукай не гукай, а літа не почують (Б. Олійник); То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапае за ногу, то колючий, зіржавілий дрiт (П. Воронько); Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра). Адрозненні беларускай, украінскай і рускай моў у складаназлучаных сказах зводзяцца да тых ці іншых злучнікаў як сродкаў сінтаксічнай сувязі: *але, аднак, альбо – да; а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, аднак; но, аднак, иль*, а значэнні аднолькавых злучнікаў (напрыклад, *і, а, ні – ні* і інш.) залежаць абсалютна ад характару адносін (суадносін) паміж прэдыкатыўнымі часткамі (граматычнымі асновамі) саміх складаных сказаў. Злучнікі, што афармляюць злучальную сувязь, фактычна могуць выступаць і як далучальныя ў абедзвюх мовах (асабліва тыя злучнікі, што засталіся ва ўсходнеславянскіх мовах з агульнаўсходнеславянскай: *і, а, ды (да), ні – ні* і інш.). У сучасных усходнеславянскіх мовах значна павялічваецца колькасць далучальных злучнікаў з абазначэннем самых разнастайных адценняў далучальных адносін у складаназлучаных сказах: бел. *і то, ды і (дыі) то, і таму, а таму, значыць (значыцца), гэта значыць, а іменная*; рус. *а такжэ, при этом, к тому же, при том же, а потому, а значит, а именно*; укр. *та й, та, і, а, причому, при тому та й, теж, а також, да того ж*: бел. *На турніку Грыша падцягваўся ўсяго два разы, ды і то яго туды падсаджвалі* (І. Навуменка); рус. *Минут восемь они возились на пахоте, а потом, уже окончательно измотанный, Давыдов хрипо сказал...* (М. Шолохов).

З адметных рыс ужывання сучасных злучальных злучнікаў у складаназалежных сказах ва ўсходнеславянскіх мовах можна назваць ужыванне злучніка *а* ў значэнні злучніка *і*: *Прыйдзе новы – а мудры – гісторык, а ён прыйдзе – ужо ён ідзе...* (Я. Купала), *А в кузні готують чересла вчораіні повстанці, а в небі зоря озувае червоні сап'янци* (Леся Українка); злучніка *ані – ані* (*з не – ані і ні – ані*): *Ані канца таму пракляццю, ані яснотаў тых пачатку...* (Я. Купала), захаванне злучнікаў *аж (ажно), альбо (з а либо, а либо), ці (з чи – чили)* і інш. – у беларускай мове, постпазіцыя (энклітыка) у рускай мове злучніка *ли (ль)*: *Пойду ль я, выйду ль я...* (Нар. тв.); *Осмотрелся – все ли тут?* (Твард.), злучнікі *такжэ* (са старажытнага *тако же*), *но* (*з нь*), *нежели* (*з неже, нежли, нижели*), *же* (*з жь*) і інш. – у рускай мове, *а, не лише...але й, не тільки...але й, аднак, зате, проте* – ва ўкр. мове: *Не тільки той поет, що засіває вішами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини* (М. Стельмах); *Дерево стояло ще голе, аднак на віттях його вже починалось пташине життя* (Ю. Бездик). Такім чынам, развіццё складаназлучаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах звязана з замацаваннем са старымі злучнікамі больш акрэсленага значэння і ўзнікненнем новых злучнікаў на базе існуючых слоў для найлепшай сувязі і выражэння новых паняццяў і іх адценняў у кожнай мове.

Складаназалежныя сказы (укр. складнопідрядне речення, рус. сложноподчиненные предложения), у адрозненне ад складаназлучаных, складаюцца з сінтаксічна нераўнапраўных прэдыкатыўных частак, адна з якіх падпарадкавана іншай. У даданай частцы заўсёды прысутнічае паказчык яе залежнасці – злучнік ці злучальнае слова. Галоўная частка можа мець у сваім складзе суадноснае слова, а можа і не мець яго: *Як пісень трыста тысяч твоіх зазвучалі б ураз, Украіно, захотілі б, мабуть, солов'і вивчить мову твою солов'іну* (В. Василяшко). Суадносныя словы дапамагаюць непасрэдна замацоўваць выказванне ў адно сэнсава-граматычнае цэлае: бел. *Дзе вечная*

пустка была там горад паўстаў і расце... (Купала); рус. *То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть.* (А. Пушкин). Як злучальныя словы выступаюць займеннікі *кто, што, каторы, які, чый – хто што, котрый, які, чий* і адназайменнікавыя прыслоўі *дзе, куды, адкуль, калі, як – где, куда, откуда, когда, как – де, куди, звідкі, коли, як*. Суадноснымі (указальнымі, карэлятамі) словамі могуць часцей за ўсё выступаць таксама займеннікі і прыслоўі (галоўным чынам указальныя): *той, такі, там, туды, адтуль, тады – тот, такой, там, туда, оттуда, тогда – той, такой, там, туди, звідті тоді* і інш. Ва ўсходнеславянскіх мовах ужыванне таго ці іншага злучніка або злучальнага слова тлумачыцца на сучасным этапе не столькі сінтаксічнымі нормамаі, колькі стылістычнымі. Так, злучальныя словы: бел. *які, каторы*, рус. *какой, который*, укр. *який, котрий* – выступаюць у кожнай мове як сінонімы, але толькі тэарэтычна. Практычна ж у беларускай і ўкраінскай мовах слова *які – які* шырокаўжывальнае, а слова *каторы – котрий* ужываецца як пэтызм: *Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай лязняк, ракетнік абступалі...* (Колас); *Не згоден я під колодою валялись, під котору навіть не тіче вода...* (Крыж.) У рускай жа мове слова *какой* ужываецца параважна пры выражэнні атрыбутыўна-параўнальных адносін паміж даданай і галоўнай часткамі: *Ветер вольный и лёгкий, какой бывает только в степи* (А. Фурманов). Хоць тыпалогія і структура складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах аднолькавыя, сярод падпарадкавальных злучнікаў у іх значна больш разнастайных адрозненняў (параважна лексічных і фанетычных), чым сярод злучальных і суадносных слоў.

Класіфікуюць складаназалежныя сказы, улічваючы іх **структуру і семантыку**. Варта адзначыць, што тыпалогія даданых прэдыкатыўных частак у сучасных усходнеславянскіх мовах не аднолькавая: ва ўсіх усходнеславянскіх мовах выдзяляюць даданыя азначальныя і акалічнасныя, але ў беларусістыцы, акрамя гэтага, выдзяляюць даданыя дзейнікавыя, выказнікавыя і дапаўняльныя, а ў русістыцы і ўкраіністыцы гэтыя тры тыпы частак аб'яднаны ў адзін – тлумачальныя (рус. *изъяснительные*, укр. *з'ясувальне*). Асобна варта спыніцца на складаназалежных сказах з даданымі дзейнікавымі, выказнікавымі, азначальнымі і дапаўняльнымі часткамі. Такімі неабходна лічыць толькі прэдыкатыўныя даданыя часткі, якія ў галоўнай паясняюць той ці іншы член сказа (дзейнік, выказнік, дапаўненне, азначэнне): *Хто сее вецер, той пажынае буру.* – *Кто сее ветер, тот пожинает бурю* (бел. – даданая дзейнікавая, рус. – *изъяснительная*). *Ноч была такая, што хоць іголки збірай.* – *Ночь была такая, что хоть иголки собирай* (бел. – даданая выказнікавая, рус. – *изъяснительная*). *Дзяўчынка малявала ўсё, што ёй толькі прыходзіла на памяць.* – *Девочка рисовала всё, что ей только приходило на ум* (бел. – даданая дапаўняльная, рус. – *изъяснительная*). Параўн. укр. *Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор* (О. Копиленко) – *підрядне з'ясувальне* (рус. *изъяснительная*, бел. – дзейнікавая).

Дыферэнцыяцыя складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах абумоўлена: 1. Адрозненнем у злучніках і злучальных словах; 2. Разыходжаньнямі ў стылістычнай афарбоўцы як злучнікаў, так і ў цэлым канструкцый; 3. Ступенню ўжывальнасці некаторых злучнікаў і сінтаксічных канструкцый. 4. Аб'ёмам сінтаксічных сродкаў для выражэння падобных значэнняў. 5. Рознымі спосабамі выражэння аднаго і таго ж значэння: у адной мове яно можа быць выяўлена словаформай, у іншай – сказам: *І на гэтым плане выразна было адзначана, што слухавак у мурах палаца аж чатыры* (У. Караткевіч) – *І на этом плане было чётко обозначено целых четыре слуховых канала в стенах* (Пер. В. Шчадрыной).

Часткі **складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі** (рус. *сложноподчиненные предложения с несколькими придаточными*, укр. *складнопідрядне речення з кількома підрядними*) могуць быць звязаны паслядоўнай, паралельнай

(аднароднай і неаднароднай) і змешананай сувяззю (укр. *послідовна: Він писав свою книжку, тому що хотів, щоб стали трохи щасливішими люди, яких він любив* (С.Скляренко); *паралельна: Може, друзі, що любили, і кохані, що пішли, знов застелять, як стелили, юних бенкетів столи»* (М. Коцюбинський); *однорідна: Розкажи, як за горою Сонечко сідає, як у Дніпра веселочка Воду позичає* (Т. Шевченко); *неоднорідна: Коли в тебе віра у працю згасає, поглянь на ту річку, що скелі зриває* (Ю. Гойда); *змішана: Я падаю в натоптані сіном санки, і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ, де у паморозі срібно туманіють верби, а річка погойдує переспілі китиці очерету* (М. Стельмах)).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы (укр. **безсполучникові складні речення, рус. бессоюзные сложные предложения**) – гэта такія сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца ў адно цэлае толькі інтанацыяй і суадносінамі трывальна-часавых форм выказніка, без злучнікаў і злучальных слоў: *На все wpłyває мови чистота: зір глибшае, і крацають уста, стае точнішым слух...* (Д. Павличко). Тыпалогія складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах аднолькавая: вылучаюць два тыпы бяззлучнікавых складаных сказаў: 1) сказы з аднатыпнымі прэдыкатыўнымі часткамі; 2) сказы з разнатыпнымі прэдыкатыўнымі часткамі. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з **аднатыпнымі** часткамі – гэта такія сказы, якія характарызуюцца пералічальнай інтанацыяй і суадносяцца са складаназлучанымі сказамаі. Яны дзеляцца на дзве разнавіднасці: 1) з пералічальнымі адносінамі: а) сказы, якія абазначаюць адначасовасць пералічаных з'яў: *Десь далеко, в повитих туманом плавнях, вставало сонце; тихо курились луки, переливаючись іскристими барвами...* (Я. Баш); б) сказы, якія выражаюць часавую паслядоўнасць дзеянняў, з'яў: *Дві години копають, крешуть каміння, потім роблять короткий перепочинок* (В. Кучер); бяззлучнікавыя складаныя сказы з адносінамі пералічэння з'яўляюцца сказамаі **адкрытай** структуры, г.зн. колькасць прэдыкатыўных частак у іх складзе з'яўляецца неабмежаваным, 2) з супастаўляльна-проціпастаўляльнымі адносінамі: *Дерево міцне корінням – людина горінням* (Н. тв.); *Вони не згинули, вони живуть і нині* (М. Бажан); з пункту гледжання структуры складаныя бяззлучнікавыя сказы з супастаўляльна-проціпастаўляльнымі адносінамі адносяцца да сказаў **закрытай** структуры, г.зн. складаюцца заўсёды толькі з дзвюх прэдыкатыўных частак. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з **разнатыпнымі** часткамі – гэта такія сказы, структурна-семантычная цэласнасць якіх грунтуецца на ўзаемасувязі неаднародных, залежных прэдыкатыўных частак, якія спалучаюцца паміж сабой тлумачальнай інтанацыяй. Па семантыцы вылучаюць наступныя іх віды: тлумачальныя, часавыя, умовы, прычыны, уступкі, выніку, параўнальныя, далучальныя. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі часткамі адносяцца да сказаў **закрытай** структуры, якія складаюцца заўсёды з дзвюх прэдыкатыўных частак і не дапускаюць уключэння іншых частак. Імі карыстаюцца ў мастацкай літаратуры, і яны характэрныя для гутарковага стылю мовы.

Сказы, якія складаюцца з трох і больш прэдыкатыўных частак, называюцца **складанымі шматкампанентнымі (ускладненымі) сказамаі** (укр. **складні речення, рус. сложные многокомпонентные (осложненные) предложения**). Імі могуць быць складаназлучаныя, складаназалежныя (з некалькімі даданымі), бяззлучнікавыя і камбінаваныя (з рознымі тыпамі сувязі) канструкцыі. Апошнія (сказы з рознымі тыпамі сувязі) у мовазнаўчай літаратуры яшчэ называюць **складанымі сінтаксічнымі канструкцыямаі** (укр. **складні сінтаксічныя канструкцыі, рус. сложные синтаксические конструкции**). Прэдыкатыўныя часткі такіх сказаў, якія складаюцца з трох і больш простых, могуць быць аб'яднаныя рознатыповымі граматычнымі сувязямаі: злучальныя і падпарадкавальнымі, злучнікавыя і бяззлучнікавыя: бел. *Разгаіцстая каліна, абмыўшы свае ягады-чырвань летнімі росамаі, ірдзее здалёк бурытынам,*

схіліўшыся пад бярозкай; сарокі – вестуны зімы – матляюць сваёй стракатасцю на ўраджайных рабінах, дзе ад ягад аж гнецца сучча (І. Пташнікаў); рус. *Переулоч был весь в садах, и у заборов росли липы, бросающие теперь, при луне, широкую тень, так что заборы и ворота на одной стороне совершенно утопали в потёмках* (А. Чехов); укр. *Вітрило напнулось, хвиля загомоніла, і човен помчав прудко* (І. Драч). *Спустился вечер, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека* (О. Гончар).

Пытанні для самаправэркі і самакантролю

1. Назавіце асноўныя тыпы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Што ляжыць у аснове прынцыпаў выдзялення гэтых тыпаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах?
2. Якія тыпы сінтаксічных адносін характэрныя розным тыпам складаных сказаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах?
3. Класіфікацыя складаных сказаў якога тыпу не супадае ў розных усходнеславянскіх мовах? Чым выкліканы дадзеныя аднозненні?

ДАДАТКОВАЯ ЛІТАРАТУРА

1. Анічэнка, У.В. Мовы ўсходніх славян / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1989.
2. Булахаў, М.Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX ст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі / М.Г. Булахаў. – Мінск, 1958.
3. Булахав, М.Г. Восточнославянские языки / М.Г. Булахав, М.А. Жовтобрюх, В.И. Кодухов. – Москва, 1987.
4. Булахав, М.Г. Особенности интерференции русского и белорусского языков. Проблемы двуязычия и многоязычия / М.Г. Булахав. – Москва, 1972. – С. 217–224.
5. Варбот, Ж.Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология / Ж.Ж. Варбот. – Москва, 1981.
6. Вопросы русской и белорусской грамматики и лексикологии. – Минск, 1978.
7. Гаспаров, Б.М. Сравнительная грамматика славянских языков: в 2 т. / Б.М. Гаспаров, П.С. Сигалов. – Тарту, 1974.
8. Гируцкий, А.А. Практикум по сопоставительной грамматике русского и белорусского языков / А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1996.
9. Грамматическое описание славянских языков. – Москва, 1974.
10. Громько, В.С. Особенности изучения русского языка в Белоруссии / В.С. Громько. – Минск, 1975.
11. Кондрашов, Н.А. Славянские языки / Н.А. Кондрашов. – Москва, 1962.
12. Кузнецов, П.С. Очерки по морфологии праславянского языка / П.С. Кузнецов. – Москва, 1961.
13. Ломтев, Т.П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков / Т.П. Ломтев. – Москва, 1961.
14. Лукашанец, А.А. Реальная и потенциальная интерференция в условиях близкородственного двуязычия: Словообразование / А.А. Лукашанец. – Москва, 1973.
15. Мощенская, Л.Г. Как белорусы говорят по-русски? Варианты рода имен существительных в русской речи белорусов / Л.Г. Мощенская. – Минск, 1992.
16. Норман, Б.Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков / Б.Ю. Норман. – Минск, 1988.
17. Рагойша, В.П. Проблемы перевода с близкородственных языков / В.П. Рагойша. – Минск, 1980.
18. Русский язык в Белоруссии. – Минск, 1985.
19. Русско-белорусские языковые связи. – Минск, 1976.
20. Супрун, А.Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе / А.Е. Супрун. – Минск, 1974.
21. Толстой, Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – Москва, 1988.
22. Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. – Минск, 1999.
23. Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф.П. Филин. – Ленинград, 1972.
24. Филин, Ф.П. Образование языка восточных славян / Ф.П. Филин. – Москва; Ленинград, 1962.
25. Функционирование русского языка в близкородственном окружении. – Киев, 1981.
26. Чумак, Л.Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологи / Л.Н. Чумак. – Минск, 1997.
27. Шидловский, А.В. Лингвистические проблемы перевода на белорусский язык / А.В. Шидловский. – Минск, 1978.

Вучэбнае выданне

ЗІМАНСКІ Вадзім Элдаравіч

**ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА
ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ**

Курс лекцый

У 2 частках

Частка 2

Марфеміка і словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс

Тэхнічны рэдактар *Г.У. Разбоева*
Камп'ютарны дызайн *Л.Р. Жыгунова*

Падпісана ў друк 2014. Фармат 60x84¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 3,49. Ул.-выд. арк. 5,08. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.